

КУРЦІО МАЛАПАРТЕ

КАПУТ

малюнки А. Жуновського

З італійської переклав
Петро СОКОЛОВСЬКИЙ

КОНІ

ТИХА ЗАВОДЬ

Євгеній, принц шведський, спинився посеред кімнати.

— Чуєте? — спитав він.

Десь з-за сосен парку Вальдемарсудден, з-за морської протоки, що тягнеться аж до пристані Нюброплан у центрі Стокгольма, долинуло якесь квиління. То не був меланхолійний звук сирени пароплава, ані далекі крики чайок: то був немовби жіночий зойк, болісний і розочарований.

— Це іржать коні в парку Тіволі,— тихо мовив принц Євгеній.

Ми підійшли до великих вікон, що виходили в парк. Над морем здіймався голубий туман. Стежкою, що в'юнилася на схилі горба, спускалось троє білих коней, за ними йшла дівчина, вбрана в жовте. Ось вони поминули гратчасту хвіртку і зійшли на коротеньку смужку прибережного піску, де лежали каное та рибальські човни, червоні й зелені.

Стояв ясний вересневий день, погожий і теплий — майже як весною. Осінь уже золотила листя столітніх дубів. Мис, де стояла вілла Вальдемарсудден, резиденція принца Євгенія, брата короля Швеції Густава V, височів над протокою, а під ним пропливали сірі пароплави з велетенськими шведськими прапорами (жовтий хрест на блакитному тлі). Хмари чайок повнили повітря хрипким криком, подібним до дитячого плачу. А далі, вздовж причалів Нюброплан і Страндвеген, погойдувались білі пароплави, що курсують між Стокгольмом і архіпелагом. За арсеналом клубочилася блакитна хмара диму, її раз у раз білими блискавицями перетинали чайки. Вітер доносив звуки оркестрів Бальманнсро й Хасельбакена, вигуки моряків, солдатів, дівчат і дітей, що юрмились навколо.

ло мандрівних акробатів, жонглерів та музикантів, які цілий день не відходять одногорож Скансена¹.

Принц Євгеній стежив за кіньми замилуваним поглядом, примруживши очі; його бліді повіки були помережані тоненькими зеленавими жилками. Отак, у профіль, проти світла призахідного сонця його рожеве обличчя (пухкі, мов у дитини, чуттєві уста, біляві вуса, орлиний ніс, високе чоло, скуйовдженій чуб) поставало передо мною, як медальний образ Бернадотта. В королівській родині Швеції цього наполеонівського маршала, засновника шведської династії, найбільше нагадував принц Євгеній — своїм чистим, чітко окресленим, майже жорстоким профілем, що так контрастував з лагідним поглядом та усмішкою, тонкою вишуканістю мови, рухів пещених бернадоттівських рук з білими тонкими пальцями.

Кілька днів перед тим я бачив в одній із крамниць Стокгольма мистецькі вишивки на полотні, що їх довгими зимовими вечорами й літніми білими ночами створює король Густав V в оточенні своєї родини і найближчих придворних. Красою, ніжністю малюнка й точністю його роботи нагадують витвори старовинної венеціанської, фланандської та французької шкіл.

Принц Євгеній не вишиває — він художник. І навіть у своєму вбранні додержує вільних, недбаліх звичок Монмартру, десь п'ятдесятилітньої давності, коли і принц і Монмартр були ще молоді. Зараз на ньому був тютюнового кольору високо застебнутий твідовий піджак, на блідо-голубу сорочку в білу смужку кидала густу синю тінь плетена краватка.

— Щодня о цій годині вони спускаються до моря — сказав принц Євгеній.

У рожево-синьому сяйві ці троє білих коней, супроводжувані вбраною у жовте дівчиною, видавалися сумними й прекрасними. Стоячи по коліна у воді, коні мотали головами, стріпували гривами на довгих вигнутих шиях, іржали.

Сонце сідало. Вже багато місяців я не бачив, як сідає сонце. Після довгого північного літа, без світанків і вечорів, небо почало нарешті тъмяніти — над лісами, над морем, над дахами міста. Щось подібне до тіні (може, то був тільки відбиток тіні, тінь тіні) густішало на сході. Ніч народжувалась поволі, тиха й ніжна, і небо на заході палало над лісами й озерами, скручуючись, мов той дубовий листочек у кволому осінньому багатті.

Між дерев парку, на тлі цього північного краєвиду «Мислитель» Родена та Ніке Самофракійська, висічені з білого мармуру, викликали згадку про паризький декадентський *fin de siècle*². У просторому робочому кабінеті принца Євгенія, де ми стояли, все нагадувало паризький естетизм до і після 1888 року, коли принц Євгеній, бувши учнем Плюві де Шаванна і Бонна, мав студію в Парижі. На стінах висіли деякі його полотна юнацьких літ — пейзажі Іль-де-Франс, Сени, Нормандії, портрети натурниць з розпущенім по оголених плечах волоссям, картини Цорна та Йосефсона. Дубове гіляя з пурпуровими листочками у золотих прожилках витикалося з марієнберзьких порцелянових амфор і ваз Рерстронда, розписаних Ісааком Грюнвальдом у стилі Матісса. Великий білий камін, оздоблений барельєфним зображенням двох схрещених стріл та корони над ними, займав один куток кімнати. В кришталевій вазі Оррефора цвіла гарненька мімоза, яку принц Євгеній привіз із Франції.

¹ Скансен — музей просто неба, що в місці відтворює Швецію.

² Кінець віку (франц.).

Я на мить заплюшив очі: так, пахло Провансом, Авіньйоном, Німом, Арлем, пахло Середземним морем, Італією, Капрі...

— Хотів би й я жити на Капрі серед квіток і птахів, як Аксель Мунте¹, — сказав принц Євгеній і провадив далі по-французьки: — Часом я питаю себе, чи він і справді любить квіти й птахів.

— Квіти його дуже люблять, — одказав я.

— І птахи теж?

— Для них він — старе сухе дерево.

Принц Євгеній усміхався, мружив очі. Як завжди, Аксель Мунте провів літо в королівському замку Дроттнінгхольмі як гість короля, і лише кілька днів тому виїхав до Італії. Я шкодував, що не зустрівся з ним у Стокгольмі. П'ять або шість місяців тому, напередодні моого від'їзду до Фінляндії, я піднявся на Торре-ді-Матеріта до Мунте, який мав передати через мене листи Свенові Хеддіну, Ернству Манкеру та іншим своїм стокгольмським друзям. Аксель Мунте чекав мене під соснами і кипарисами Матеріта — стояв прямий, справді як старе сухе дерево; насуплений, на плечах зелений плащ, скуйовдане волосся прикрите старим капелюхом; ж wavі й лукаві очі з ховаються за чорними окулярами, що надають отого загадкового, трохи зловісного вигляду, притаманного сліпцям. Мунте тримав за ремінець вовкодава, і хоч пес здавався зовсім незлим, Мунте, углядівши мене між дерев, гукнув, щоб я не підходив надто близько. «Геть! Геть!» — кричав він, вимахуючи руками і вдаючи, ніби ледве вдержує пса. А пес приязно дивився на мене, весело помахуючи хвостом. Я ступав поволі, удаючи переляк, одразу ввійшовши в роль у цій невинній комедії.

Коли Аксель Мунте у доброму гуморі, він розігрує кумедні сценки, щоб посміятися з друзів. То був, напевне, його перший радісний день по кількох місяцях похмурої самотності. Він пережив сумну осінь у полоні своїх злих примх і меланхолії, цілими днями сидячи у своїй вежі, тонкій та обгрізеній, мов стара кістка, гострими зубами зайд-веста, який дме з Іскії, і трамонтаною, що доносить аж до Капрі гострий запах сірки з Везувію; у своїй псевдов'язниці, вогкій од солі, в оточенні псевдоантичних картин, псевдоеллінських мармурових статуй, мадонн чотирнадцято-го століття, вирізьблених на меблях часів Людовіка XV.

Того дня Мунте здавався спокійним, і по якійсь хвилі заговорив про птахів Капрі. Щовечора, перед заходом сонця, він виходив із вежі у своєму зеленому плащі й капелюсі набакир, в чорних окулярах, неквапно й обережно прямував у глиб парку, до місця, де дерева стоять не так густо; там він зупинявся, худий, якийсь здерев'янілий, ховаючи щасливу усмішку в борідці старого фавна. І птахи зліталися до нього зграйками; радісно щебечучи, сідали йому на плечі, на руки, на капелюх, дзьобали його ніс, губи, вуха. А Мунте стояв непорушний, мовлячи щось до своїх маленьких друзів м'якою капрійською говіркою, аж поки сонце пірне у блакитно-зелене море, і пташки, знявшись усі разом, полетять до своїх гнізд, дзвінко щебечучи на прощання.

— Ох, цей мені проноза Мунте! — каже принц Євгеній.

Ми тоді погуляли в парку під нахиленими вітром соснами, потім Аксель Мунте повів мене до найвищої кімнати в своїй вежі. У сиву давнину то була, напевне, якась комора, тепер Аксель Мунте ховався тут у дні чорної самотини; замкнувшись, мов у тюремній камері, відсиджуєвався він тут, позатикавши вуха ватою, щоб не чути людських голосів.

Аксель сів на ослінчик, ціпок між коліньми, собачий повідець намотаний на зап'ястя. Вмостившись біля його ніг, пес пильно дивився на мене ясним і сумним поглядом.

Аксель Мунте підняв голову, хмарка набігла йому на чоло. Сказав, що не може спати, що війна вбила йому сон: коротає ночі у тривожному безсонні, слухаючи завивання вітру між дерев та далекий голос моря.

— Сподіваюсь,— мовив він,— що ви приїхали не для того, щоб говорити зі мною про війну.

— Я не говоритиму про війну.

— Дякую,— мовив Мунте. І враз спітав, чи то правда, що німці страшенно жорстокі.

— Вся їхня жорстокість походить від страху,— відповів я.— Вони слабують на страх. Це хворий народ.

— Так, хворий народ,— повторив Мунте, стукаючи ціпком об кам'яну підлогу, і по тривалій мовчанці спітав, чи то правда, що німці прагнуть крові й руйнації.

— Вони бояться,— відповів я,— бояться всього і всіх, вбивають і руйнують від страху. Не те що вони бояться смерті, ні: жоден німець — чоловік, жінка чи дитина — не боїться смерті. Так само не бояться вони й страждань. У певному розумінні можна навіть сказати, що вони полюбляють біль і страждання. Але вони бояться всього живого, всього того що живе не з ними і відрізняється від них. Недуга ця вельми загадкова. Передусім вони бояться слабких істот, беззбройних, хворих, жінок, дітей. Бояться старих. Їхній страх викликає в мене глибоку жалість.

— Невже вони такі жорстокі, невже вони без жалю вбивають людей? — перебив Мунте.

— Так. Вони вбивають беззбройних, вішають євеїв на деревах, на міських площах, палять їх живцем в оселях, як щурів, розстрілюють селян і робітників. Я бачив, як вони сміялись, їли, спали в затінку від тіл, що звисали з гілок дерев.

— Це хворий народ,— повторив Мунте, знімаючи окуляри і старанно протираючи скельця носовичком. Повіки у нього були опущені, я не міг бачити очей. Помовчавши, спітав мене, чи то правда, що німці вбивають птахів.

— Ні, неправда,— відповів я.— Ім просто ніколи вбивати птахів, бо ледве вистачає часу вбивати людей. Вбивають робітників, селян, євеїв, палять міста й села з дикою люттю, але птахів не вбивають. А які гарні птахи в Росії! Чи не кращі від капрійських.

— Кращі від капрійських? — перепитав Аксель Мунте сердито.

— Так,— відповів я.— На Україні живе сила-силенна всяких птахів. Тисячі їх літають, щебечучи, між листям акацій, сідають на сріблясті гілки берез, на колоски, на золотаві вії соняшників, клюють зернятка з їхніх великих чорних очей. Вони співають під гуркіт гармат, під татакання кулеметів, під гул літаків над безкраїми українськими рівнинами. Сідають на плечі солдатам, на сідла, на гриви коней, на лафети гармат, на цівки гвинтівок, на башти танків, на черевики мерців. То все маленькі пташки, бистрі й веселі, сірі, червоні, жовті. У деяких синя або червона тільки грудка, у інших тільки шийка, а ще в інших — тільки хвостик. Удосвіта вони починають співати в хлібах, і німці зводять голови від важкого сну, щоб послухати щасливий пташиний переспів. Літають тисячами над полями боїв на Дністрі, на Дніпрі, на Дону, щебечуть радісно і вільно і

не бояться війни, не бояться Гітлера, не бояться гестапо. Так, на Україні гарні птахи, дуже гарні.

— Це добре, що німці не вбивають птахів,— зауважив Аксель Мунте.— Я дуже радий, що вони іх не вбивають.

...— У цього Мунте справді ніжне серце й щаслива душа,— сказав принц Євгеній.

БАТЬКІВЩИНА КОНЕЙ

Після нескінченного літнього дня без світанків і сутінків світло стало втрачати свою молодість. Лице дня вже вкрилося зморшками, й потроху вечір почав малювати свої перші, ще досить прозорі тіні. Дерева, каміння, будинки, хмари утворювали приємний осінній краєвид, подібний до пейзажів Еліса Мартіна.

Тут я знову почув іржання коней з парку Тіволі. І тоді звернувся до Євгенія:

— Це голос мертвого коня з села Олександровки, на Україні.

І я почав розповідати...

...Україна, 1941 рік. Район Балти. Неподалік — Немирівське, куди я мав намір дістатися, щоб перебути ніч у безпеці. Проте вже спночіло, тож я вирішив спинитись у покинутому селі.

Село звалось Олександровкою. В районі Балти багато Олександровок. Отак, де я спинився на ніч, лежала на березі річки Кодими.

Я поставив старенького форда біля паркану, що оточував садибу. Неподалік од хвіртки лежав кінський труп. То була гарна гніда кобила з довгою білою гривою. Лежала на боці, задніми ногами в калюжі. Я перейшов двір, натис на клямку — двері зарипіли й відчинилися. В будинку по всіх кімнатах валялися клапті паперу, солома, газети, одяг. Шухляди висунуто, шафи порозчинювано. Матрац на ліжку в кімнаті, де я вирішив лягти, випатраний. Шиби у вікнах зосталися цілі. Стояла задуха. «Буде гроза»,— подумав я, зачиняючи вікно.

Знадвору, у непевному свіtlі ночі на мене зачудовано дивилися велетенські чорні очі соняшників. Вулицею проходили румунські кіннотники — верталися з річки, ведучи за вуздечки гарних ситих коней з білястими гривами. Піщаного кольору мундири здавались у сутінках жовтавими плямами. Коні ступали за солдатами, здіймаючи куряву.

У моєму заплічному мішку ще було трохи хліба й сиру. Я скинув чоботи й почав їсти, походжаючи босоніж по кімнаті. На підлозі бігали великі чорні мурашки, деякі вилазили мені на ноги. Я був україй стомлений, ледве міг жувати: навіть щелепи боліли від утоми. Я впав на ліжко, заплющив очі, але сон не брав мене. Час од часу далі чи ближче лунали постріли — то стріляли партизани, сховавшись у житах або в соняшниках. Темрява густішала, сморід од мертвого коня змішувався з запахом трав. Я не міг заснути. Лежав, випроставшись на ліжку, а сон не йшов, хоч втомлений я був страшенно.

Нараз сморід од мертвого коня підійшов до дверей моєї кімнати й спинився на порозі. Мені здавалось, ніби той сморід дивиться на мене. «То мертвий кінь»,— думав я у півдрімоті. Мені відалося, ніби він підповз до порога й дивиться на мене звідти. Не знаю, не можу сказати, що це тоді на мене напало. Я був геть змучений, сонний, і думки плутались.

Пітьма, задуха та сморід кінського трупа неначе повнили кімнату чорним липким багном, і я борсався в ньому, знесилувався, грузнув. Чомусь подумалося: може, кінь не мертвий, а тільки поранений, розкладається й смердить тільки рана, а сам він живий. Підпovz до порога й дивиться на мене. Мені раптом стало страшно, я вихопив пістолет, рвучко сів на ліжку і натис на кнопку електричного ліхтарика.

Кімната була порожня. Я підвівся, підійшов до дверей, став на порозі. Ніч розляглась переді мною чорною порожнечою. Я вийшов надвір. Соняшники тихо рипіли на вітрі, чорні хмари облягали обрій. Я бачив, як небо розширювалось і звужувалось, як воно дихало. Синяві спалахи перетинали його навкіс.

Одчинив хвіртку, вийшов на вулицю. Кінь лежав на боці, задніми ногами в калюжі, й дивився на мене круглим вологим оком. Біла колись грива, зараз вся перемазана багном і засохлою кров'ю, стовбурчилася на шиї. Якась чорна пташина знялася десь поблизу і ніби знехотя полетіла геть. «Скоро почнеться дощ»,— подумав я, повернувшись в будинок і впав на ліжко. Боліли руки й ноги, я весь обливався потом. І якось непомітно заснув.

Коли я розплющив очі, вже розвиднялося.

Я знову відчув сморід: на порозі стояло лоша, худе й кошлате. Форкаючи, воно підійшло до ліжка, витягло шию, понюхало мене. Смерділо страшенно. Коли я ворухнувся, щоб опустити ноги з ліжка, лоша рвучко крутнулось на місці, вдарилось об шафу і вискочило з переляканням іржанням. Я взув чоботи, вийшов на вулицю. Лоша лежало біля мертвої кобили й пильно дивилось на мене.

— Asculta! ¹ — гукнув я румунському солдатові, що саме проходив з відром води. Сказав йому, щоб він подбав про лоша.

— Це тієї мертвої кобили,— зауважив солдат.

Лоша терлося спиною об материн бік. Солдат підійшов до лошати, погладив його.

— Треба забрати його від матері, бо воно пропаде, коли зостанеться біля неї,— сказав я.

— Так,— погодився солдат,— бідолашна тварина. Заберу. Воно принесе щастя ескадронові.

Він зняв зі штанів пасок і надів на шию лошати. Воно спершу не хотіло вставати, потім скочило на ноги й жалібно заіржало. Солдат пішов, ведучи за собою лоша. Якусь хвильку я дивився їм услід, потім сів у машину, натиснув на стартер і поїхав до Немирівського.

Обабіч дороги й далі у житах видніли перекинуті понівечені грузовики. Ніде ані душі, нічого живого. Саме тут лиш мертвє залізо. Трупи машин, сотні металевих трупів. Запах колосся, солодкий аромат соняшників розчинялися у смороді горілого заліза.

Посеред напіввисохлого ставка стирчав з болота хвіст літака. Чітко вирізнявся німецький хрест. Мессершміт.

За кілька кілометрів од Немирівського мене спинили. Німецький польовий жандарм з блискучою латунною бляхою на шиї підняв руку, зупиняючи мене. Verboten ². Далі їхати не можна.

Я звернув убік на вузький путівець. Хотілося дістатись якнайближче до Немирівського і побачити російський «мішок», що його німці зустріли

¹ Послухай! (рум.)

² Заборонено (нім.).

на своєму шляху і тепер атакували з усіх боків. Але скрізь було повно німецьких військ. І скрізь verboten, скрізь zügfück¹.

Надвечір я вирішив не гаяти часу і повернувшись назад. Краще податись до Балти, спробувати пробитись на північ, до Києва.

Проїхавши чималу відстань, я спинився в покинутому селі. Більшість будівель зруйновано. Десь на південному заході гуркотіли гармати. На фасаді одного будинку був намальований серп і молот. Радянська установа. Я зайдов. На стіні висів великий портрет Сталіна. Якийсь румунський солдат написав олівцем під портретом «Aiișgeal», що означає «вперед!» Сталін стояв ніби на горбі, на тлі заводських димарів і танків. У небі, над його головою, пролітали ескадрильї літаків. Праворуч, повитий червоною хмарою, височів металургійний завод — лебідки, сталеві містки, величезні колеса. Внизу напис великими літерами: «Важка промисловість СРСР кує зброю для Червоної Армії». І от саме під оцім реченням і стояло написане олівцем по-румунськи «Aiișgeal»!

Напевно, це слово написав якийсь румунський злідар-селянин, що зроду зблизька не бачив машини, зроду не тримав у руках гайки, не закрутів гвинта, не розібрав мотора. Румунський селянин, що його маршал Антонеску — «червоний пес», як називали його офіцери,— погнав на цю війну.

Я підійшов до портрета Сталіна, щоб відірвати собі на згадку клапоть паперу зі словом «Aiișgeal», коли раптом почулися кроки і в кімнату зайшло кілька румунських солдатів. Вони спітали, хто я такий, і запросили випити з ними чаю. У напівзруйнованій хатині мене приязно зустріли ще п'ятеро чи шестero солдатів, гостинно посадили за стіл, налили тарілку курячого бульйону і чашку гарячого чаю. Ми розговорились, і солдати розповіли, що вони зв'язківці, а основна маса їхньої дивізії рухається на десяток кілометрів попереду. В селі не було жодної живої душі.

— Перед нами тут пройшли німці,— ніби вибачаючись сказав один.
— Aiișgeal — мовив я.

Солдати стиха засміялись.

— Пане капітан,— мовив капрал,— якщо не вірите, спітайте он у полоненого. Ми не руйнуємо сіл, не чинимо селянам зла — розправляємось тільки з євреями. Гей, ти,— гукнув він кудись у куток кімнати. — Адже правда, що перед нами тут пройшли німці?

Я обернувся. В темному кутку, прихилившись спиною до стінки, сидів долі чоловік. Захисного кольору гімнастерка, на голові пілотка, босий. Певне, татарин. Обличчя маленьке, худе, вилицовувате, шкіра сіра. Чорні очі, тъмяні від утоми й голоду. Він пильно й спокійно дивився на мене. На запитання капрала не відповів.

— Де ви його взяли? — спітав я.

— Він був у тому танку, що стоїть на площі. Там щось сталося з мотором, він не міг їхати далі. Але екіпаж уперто відстрілювався. Німці поспішали: вони пішли далі, покинувши його нам. У танку було двоє. Відстрілювались люто. Одного вбили, але цей не хотів здаватись. Залишився без боєприпасів, замкнувся всередині, не хотів одчиняти. Довелось виламувати люк ломом. Це водій, а той, забитий, був стрільцем. Маємо приставити його до нашого штабу, в Балту. Але зараз туди не проїхати. Головна магістраль забита машинами. Ось уже три дні сидимо тут.

— Навіщо ви зняли з нього чоботи? — спитав я.

Солдати засміялись.

— Бо то добрі чоботи,— відповів капрал.— Дивіться, пане капітан, у яких чоботях ходять ці російські свині.— Він підвівся, взяв мішок і витягнув звідти пару чобіт із м'якої шкіри. — Вони взуті краще за нас, — додав він, показуючи свої стоптані й покривлені черевики.

— То значить, що їхня батьківщина краща од вашої,— одказав я.

— У цих свиней немає батьківщини,— заперечив капрал.— Вони як ті тварини.

— Навіть у тварин є батьківщина,— сказав я,— і набагато краща від румунської, німецької чи італійської.

Солдати непорозуміло вирячились на мене, жуючи шматочки курятини, виловлені з бульйону. Капрал зауважив:

— Такі чоботи коштують щонайменше дві тисячі лей.

Солдати ствердно закивали.

— Еге ж, такі чоботи коштують дві тисячі лей, якщо не більше, — повторювали вони.

То були селяни, румунські селяни. Вони кричать: «Хай живе король!», «Хай живе маршал Антонеску!», «Знищимо СРСР!», але не знають, що таке король, що таке маршал Антонеску, що таке СРСР. Знають лише, що отака пара чобіт коштує щонайменше дві тисячі лей.

— У маршала Антонеску,— мовив я,— сто пар чобіт, і всі вони кращі за оці.

Солдати спантеличено дивились на мене.

— Сто пар? — спитав капрал.

— Сто пар, тисяча пар,— відповів я,— і всі куди кращі за ці. Вам ніколи не доводилось бачити чобіт маршала Антонеску? З жовтої шкіри, з чорної шкіри, з червоної шкіри, з білої шкіри. На англійський взірець, із золотою розеткою нижче коліна. Чоботи маршала Антонеску куди кращі від чобіт Гітлера й Муссоліні. Чоботи Гітлера я бачив зблизька. Я не розмовляв з Гітлером, але зблизька роздивився на його чоботи. Вони в нього без острогів. Гітлер ніколи не носить острогів, бо не іздить верхи та й взагалі боїться коней. Чоботи Муссоліні теж непогані, але в них не можна ні ходити, ні іздити верхи. В них можна тільки стояти на трибуні під час парадів і дивитись, як крокують солдати в подертих черевиках, з іржавими рушницями.

Солдати спантеличено дивились на мене.

— Після війни,— сказав я,— ми знімемо чоботи з маршала Антонеску.

— І з домнуле Гітлера,— мовив один солдат.

— І з домнуле Муссоліні,— сказав інший.

— Авжеж, і з Гітлера і з Муссоліні,— потвердив я.

Всі засміялись і враз — не знаю чому — озирнулись на полоненого, що знітився у своєму кутку.

— Ти йому давав їсти? — спитав я у капрала.

— Так, пане капітан.

— Неправда.

Капрал узяв миску, насыпав бульйону і подав полоненому.

— Дай йому ложку,— наказав я.

Всі дивились, як капрал узяв ложку, витер її рукою і подав полоненому.

— Дякую,— сказав полонений.

— Що ви зробите з ним? — спитав я.

— Мусимо відпровадити його до Балти, — відповів капрал. — Певне, доведеться вести його пішки. Якщо сьогодні не трапиться туди якась машина, виrushimo завтра.

— Простіше було б його вбити, га? — спитав я, пильно дивлячись на капрала. Всі засміялися.

— Ні, пане капітан, — відповів капрал, — не маю права. Є наказ доставити в штаб бодай одного полоненого.

— Якщо поведеш його пішки, доведеться віддати йому чоботи. Адже босий він не дійде до Балти.

— О, він дійде й до Бухареста, — засміявся капрал.

— Коли хочеш, я одвезу його до Балти. Тільки дай мені одного солдата-конвоїра.

— Поїдеш ти, Григореску, — сказав капрал.

Солдат Григореску почепив до паска патронташ, узяв гвинтівку (патронташ був французький, гвинтівка теж французька, з довгим тригранним багнетом), зняв з цвяха речовий мішок, плюнув і сказав:

— Ходімо.

— Ходімо, — звернувся я до полоненого.

Той повільно звівся на ноги. То був високий худорлявий хлопець, з трохи вузькими плечима й тонкою шиєю. Він ішов за мною, а за ним ступав солдат Григореску з гвинтівкою напереваги.

Знявся сильний вітер, небо звисало похмуре, важке, мов чавунна плита, шелест колосся то посилювався, то вщухав, подібний до шуму ріки. Під хрипкими подихами вітру рипіли соняшники.

— До побачення, — сказав капрал. Солдати один по одному теж підходили до мене попрощатись. Я натиснув на стартер, увімкнув швидкість і виїхав із села вибоїстою дорогою, вкритою глибокими борознами — слідами танкових гусениць. Хоч полонений і солдат Григореску сиділи ззаду, я відчував на собі пильний погляд татарина.

З безмежної рівнини, поволі облягаючи все небо, насувала темно-зелена хмара, схожа на велетенську жабу; видно було як наче від важкого подиху здіймається й опускається жаб'ячий живіт. На полях та обабіч дороги валялися сотні спалених і розбитих машин: жалюгідні сталеві трупи лежали на боці, непристойно порозкидавши ноги. Я впізнав цю дорогу: онде річка, густо заросла з берегів очеретом та осокою. Аж ось із сутінок випливло кілька будівель — то була Олександрівка, село, де я спав минулої ночі.

— Переночуємо тут, — сказав я солдатові Григореску. — До Балти ще далеченько.

Я спинив машину перед знайомим будинком. З глухим шумом линув рясний дощ, збивши хмару жовтої куряви. Кінський труп все ще лежав перед хвірткою. Широко розкрите око немовби світилося.

Ми зайдли в дім. Тут усе було як уранці — той самий неживий прімарний безлад. Я сів на ліжко й дивився, як солдат Григореску знімає патронташ, чіпляє на клямку речовий мішок. Полонений одразу прихилився до стіни, звісивши руки.

— Будемо по черзі охороняти його, — сказав я солдатові Григореску. — Адже ти теж стомився. Розбудиши мене за три години.

— Ні, пане капітан, — відказав солдат. — Я не хочу спати.

Полонений, якому Григореску зв'язав руки й ноги вузлуватим мотузком, сидів у кутку між вікном і шафою. Григореску і собі вмостиився долі, підібгавши ноги, лицем до полоненого, тримаючи на колінах гвинтівку.

— Надобраніч,— сказав я, заплющуючи очі.

— Надобраніч, пане капітан,— відповів солдат Григореску.

Але я не міг заснути. Надворі лютувала гроза. Небо з гуркотом розколювалося, потоки світла раптом вихоплювались із хмар, розливаючись по рівнині, важкі, мов каміння, краплини падали з неба, зливаючись у суцільні струмені. Полонений сидів нерухомо, не зводячи з мене пильного погляду. Маленькі бліді руки, стягнені на зап'ястях мотузком, звисали між коліньми.

— Чому ти його не розв'яжеш? — спитав я у солдата Григореску.— Боїшся, щоб не втік? Розв'язав би йому хоч ноги.

Григореску нахилився і неквапно розв'язав ноги полоненому.

Прокинувся я за дві-три години.

— Іди спати, — сказав я солдатові,— зараз моя черга.

— Ні, пане капітан, я не хочу спати.

— Лягай, кажу тобі!

Солдат Григореску підвівся, перейшов кімнату, волочачи за собою гвинтівку, й упав на ліжко лицем до стінки, з гвинтівкою в руках. Лежав, як мрець. Біле од куряви волосся, подерта уніформа, стоптані черевики, заросле чорною щетиною обличчя.

Я сів перед полоненим і поклав між коліньми пістолет. Той дивився на мене, і очі його, вузькі й тьмаві, були, як у кота. Я заходився розв'язувати полоненому руки. Поки мої пальці розплутували вузли, я дивився на його руки — невеликі, гладенькі, засмаглі, з майже білими нігтями. На долонях жовтіли мозолі, проте руки були м'які й ніжні на дотик; я відчував, що це сильні, чіпкі й водночас легкі й делікатні руки, як у хірурга чи годинникового майстра.

То були руки молодого бійця, ударника третього п'ятирічного плану, юнака, що став механіком, водієм танка, руки, котрі не так давно залишили коня й повіддя і затисли важелі. Досить було кілька років, щоб молоді татари, пастухи з Дону, Волги, степів Киргизії, з берегів Каспію й Араку стали кваліфікованими робітниками важкої індустрії СРСР, ударниками й стахановцями.

Нарешті я розплутав останній вузол і запропонував йому сигарету. Але руки йому затерпли, пальці здерев'яніли, і я вклав йому сигарету до рота й запалив.

— Дякую,— сказав татарин і всміхнувся. Я теж усміхнувся, і ми сиділи мовчки, один проти одного, усміхалися й курили.

Принц Євгеній уважно слухав мою розповідь. В кімнаті пахло травою й листям, морем і лісом. Вже спночіло, але непевне сяйво ще освітлювало небо. У цім мертвім сяйві далекі будинки Ньюброплану, пароплави й вітрильники біля набережної Страндвегена, примарні тіні «Мислителя» та інших статуй втрачали форму, як на картинах Ернста Йо-сефсона й Карла Хілла.

— Його руки були схожі на ваші,— мовив я.

Принц Євгеній подивився на свої руки й наче трохи зніяковів. У нього були гарні білі, з блідими тонкими пальцями, руки Бернадоттів.

А я вів далі:

— Руки механіка, водія танка, ударника третьої п'ятирічки, такі ж гарні, як ваші. Це ті самі руки, що й у Моцарта, Страдіваріуса, Пікассо, Зауербруха.

Принц Євгеній усміхнувся:

— В такому разі я пишаюся своїми руками.

ЩУРИ

«GOD SHAVE THE KING!»¹

— Я король, — мовив райхсміністр Франк, генерал-губернатор Польщі, обводячи товариство за столом самовдоволеним поглядом.— Німецький король Польщі.

Я з усмішкою дивився на нього.

— Чого ви всміхаєтесь? Ніколи не бачили короля? — спитав Франк.

— Я розмовляв з багатьма королями, обідав з багатьма королями— в іхніх палацах і замках, але ніколи не чув, щоб хтось із них заявив: «Я— король».

— Sie sind ein enfant gâté², — манірно мовила фрау Брігітта Франк, німецька королева Польщі.

— Це правда,— погодився Франк,— справжній король ніколи не скаже: «Я — король». Але ж я не справжній король, хоч мої берлінські друзі й називають Польщу Frankreich³. В моїх руках життя і смерть польського народу, але я не король Польщі. Поляки не гідні такого короля як я. Це невдячний народ.

— Не згоден,— заперечив я.

— Я почував би себе найщасливішою людиною на землі, якби поляки були мені вдячні за все, що я роблю для них. Та що більше намагаюсь я полегшити іхню долю, то більше вони зневажають добро, яке роблю я для іхньої батьківщини. Поляки — невдячний народ.

Товариство схвально загомоніло.

— Це гордий народ, сповнений почуття власної гідності,— сказав я.— А ви тепер іхній хазяїн. Чужоземний хазяїн.

— Німецький хазяїн. А вони не заслужили честі мати над собою німецького хазяїна.

— Справді, не заслужили. Шкода, що ви не поляк.

— Так, шкода! — вигукнув Франк і весело зареготав, а за ним і вся компанія за столом.

Нараз Франк перестав сміятись і приклав долоні до грудей.

— Поляк? — спитав він.— Але ж гляньте на мене: чи я схожий на поляка?

— Ви католик, правда?

— Так,— трохи здивовано відповів Франк.— Адже я німець із Франконії.

— Виходить, католик.

— Так, але німецький католик.

¹ Гра слів: «Боже, поголи короля» (англ.) замість «God save the king» — «Боже, бережи короля».

² Ви зіпсовані дитина (нім. і франц.).

³ Гра слів: «Frankreich» — «Франція» і «держава Франка».

— Отже, ви маєте щось спільне з поляками. Всі католики рівні між собою. І ви, як щирий католик, повинні вважати себе рівнею полякам.

— Я щирий католик,— мовив Франк,— але чи цього досить? Мої співробітники теж католики — вони всі родом з колишньої Австрії. Але, гадаєте, цього досить, щоб правити польським народом? Ви навіть не уявляєте, як важко правити католиками.

— Ніколи не доводилося,— усміхнувся я.

— І не раджу! А тим паче,— вів далі Франк, схилившись над столом і притишивши голос,— тим паче, що в Польщі на кожному кроці доводиться зважати на Ватікан. Знаєте, хто стоїть за плечима кожного поляка?

— Ксьондз.

— Гірше — сам папа римський. Святий отець власною персоною. Так само як за моїми плечима стоїть Гітлер, хоч це не одне й те саме.

— Авжеж, це не одне й те саме.

— А за плечима кожного італійця теж стоїть святий отець? — спитав Франк.

— Італійці, — відповів я, — нікого не хочуть мати за своїми плечима.

— Ach, sol¹ — засміявся Франк. — Цікаво, як Муссоліні ладить з папою.

— Між ними виникали спершу серйозні труднощі. Адже обидва живуть в одному місті, обидва претендують на непогрішність. Потім вони дійшли згоди і зараз обидва задоволені. Коли народжується італієць, Муссоліні бере його під свою опіку: спершу віддає його в дитячий притулок, потім посилає до школи, далі навчає його ремесла, записує до фашистської партії і примушує працювати — аж до двадцяти літ. У двадцять років забирає його до армії, два роки тримає в казармі, демобілізує, знову влаштовує на роботу і, скоро італієць стає дорослим, дає йому жінку. Коли народжуються діти, Муссоліні повторює з ними всю цю процедуру. Коли ж батько, постарівши, не годен більш працювати і взагалі ні на що не годен, дуче відсилає його додому, дає якусь пенсію і чекає, поки він помере. Тоді Муссоліні віддає його папі — нехай робить з ним усе, що хоче.

Німецький король Польщі аж почервонів од сміху: гості замахали руками, загукали:

— Wunderbar, wunderbar!²

А Франк, ковтнувши вина, сказав:

— Ох, ці мені італійці! Що за політичний геній! Яке відчуття законності! Шкода, що не всі німці католики. Тоді проблема релігії в Німеччині була б набагато простіша: вмер католик — його віддають папі. Але кому віддавати протестантів?

— Цю проблему Гітлер, мабуть, давно вже розв'язав.

— А ви знайомі з Гітлером? — спитав Франк.

— Ні, досі не удостоївся такої честі. Бачив його тільки раз, у Берліні, на похороні Тодта. Я стояв на тротуарі перед натовпу.

— А яке він справив на вас враження? — спитав Франк.

— Мені здавалось, він не знав, кому вручити тіло Тодта.

Товариство знову вибухнуло реготом

¹ Ов як (нім.).
² Чудово. чудово! (нім.)

— Гітлер — велика людина. А ви як думаете? — А що я вагався з відповіддю, Франк пильно глянув на мене і додав з лагідною усмішкою. — Мені було б приємно знати вашу думку про Гітлера.

— Він майже людина, — сказав я.

— Що?

— Майже людина, тобто не звичайна, не пересічна людина.

— Ach, sol — мовив Франк. — Ви маєте на увазі, що він Übermensch?¹. Так, Гітлер не звичайна, не пересічна людина. Він Übermensch.

— Пан Малапарте, — озвався якийсь гість, що сидів край столу, — пише в одній із своїх книжок, що Гітлер — жінка.

То був начальник гестапо так званого генерал-губернаторства Польща, уповноважений Гіммлера. Я звів очі, але не наважився глянути йому в обличчя. Від його холодного, м'якого, сумного і далекого голосу ме-не кинуло в дрож.

— Справді, — погодився я по якійсь хвилі мовчання, — Гітлер — жінка.

— Жінка? — спантеличено вигукнув Франк.

Всі мовчали, дивлячись на мене.

— Якщо він не звичайна, не пересічна людина, — пояснив я, — то чому він не може бути жінкою? Що в цьому поганого? Жінки заслуговують на нашу беззастережну повагу й любов. От ви кажете, що Гітлер — батько німецького народу, чи не так? Чому він не може бути йому матір'ю?

— Матір'ю? — вигукнув Франк.— Die Mutter?

— Так, матір'ю. Мати носить дитя у власній утробі, в муках народжує його на світ, живить його власною кров'ю і власним молоком. Гітлер — мати нового німецького народу: він в муках породив його, живив його власною кров'ю, власним...

— Гітлер — не мати німецькому народові, а батько, — гостро мовив Франк.

— У всякому разі, — заперечив я, — німецький народ — його дитя. Це вже поза всяким сумнівом.

— Так, — погодився Франк, — це поза всяким сумнівом. Усі народи нової Європи, і насамперед поляки, повинні пишатись тим, що у них є Гітлер — справедливий, суворий батько. А знаєте, що думають про нас поляки? Що ми нація варварів.

— І ви ображаєтесь?

— Ми народ панів, а не варварів. Негепволк!²

— О, не кажіть так.

— Чому?

— Бо пани і варвари — одне й те саме, — відповів я.

— Я не поділяю вашої думки, — сказав Франк. — Ми нація панів, а не варварів. Невже у вас таке враження, ніби ви перебуваєте зараз перед варварів?

— Hi, у мене таке враження, що я перебуваю серед панів. Мушу призначатися, коли я заходив сьогодні ввечері до Вавеля, мені здалося, ніби я вступаю до якогось італійського палацу часів Відродження.

Переможна усмішка засяяла на обличчі німецького короля Польщі. Він обвів співтрапезників пихатим і вдоволеним поглядом. Він був щасливий.

¹ Надлюдина (нім.)

² Народ панів (нім.)

Коли я, перед від'їздом з Берліна до Польщі, відвідав свого приятеля Шеффера в його кабінеті на Вільгельмплац, той, сміючись порадив мені:

— Не здумайте іронізувати, розмовляючи з Франком. Людина він непогана, але іронії не розуміє. Та коли все-таки проштрафитеся, то скажіть йому трохи згодом, що він вам нагадує сеньйора часів Відродження. Тоді він вибачить вам усе на світі.

Я дуже вчасно згадав Шефферову пораду.

Отож я сидів за столом у Франка, німецького короля Польщі, у старовинному королівському палаці Вавель у Krakovі. Франк сидів навпроти в кріслі з високою твердою спинкою, немов посаджений на трон Ягелло чи Собеський, і, здавалось, був широко переконаний, що уособлює великі лицарські традиції польських королів. Гордістю сяяло його повнощоке бліде обличчя, гачкуватий ніс свідчив про марнославність і слабовілля. Чорне лискуче зачісане назад волосся відкривало біле високе чоло. В ньому було щось дитяче й старече водночас — в оцих його м'ясистих, відкопилених, як у вередливої дитини, устах, у чванькуватих очах з важкими повіками, завеликими для цих очей, у манері щораз мружитись, через що на скронях з'являлися дві глибокі зморшки. Обличчя було вкрите рясними крапельками поту, вони виблискували проти світла великих голландських люстр та срібних канделябрів, і здавалось, ніби на ньому маска з целофану.

— Єдине моє честолюбне прагнення, — сказав Франк, спершишь долонями на стіл і одкинувшись на спинку крісла, — це підняти польський народ до висот європейської цивілізації, зробити з цього народу без культури... — Він раптом замовк і, пильно дивлячись на мене, додав по-німецьки: — Aber... Sie sind ein Freund der Polen, nicht wahr? ¹

— Oh, nein! ² — відповів я.

— Як? — вигукнув Франк по-італійськи: — Хіба ви не друг поляків?

— Я ніколи не приховував того, що я щирий друг польського народу.

Франк здивовано глянув на мене й по хвилі мовчання повільно спитав:

— Чому ж тоді ви щойно сказали «ні»?

— Я сказав «ні», — відповів я з чесною усмішкою, — майже з тієї ж причини, з якої один український колгоспник сказав «ні» німецькому офіцерові. Влітку тисяча дев'ятсот сорок первого року я зупинився в селі Піщанці на Україні. Якось вранці я пішов подивитися на піщанський колгосп імені Ворошилова. То було найбільше і найбагатше господарство з усіх, які я бачив доти. Росіяни вийшли з Піщанки всього два дні тому. Все було залишено в бездоганному порядку, тільки хліви і стайні були порожні, у засіках — жодної зернини, на сіннику — жодного жмутка сіна. На подвір'ї ходив, спотикаючись, старий кінь, сліпий і кульгавий.

В кінці двору під довгим навісом стояли сотні сільськогосподарських машин, переважно радянського виробництва; решта були угурські, італійські, німецькі, шведські, американські. Росіяни, відступаючи, не палили ні колгоспних будівель, ні хліба на полях, ні соняшників, не виводили з ладу сільськогосподарських машин — вони тільки позабирали трактори, коней, худобу, зерно та соняшникове насіння. Вся техніка була ціла.

¹ Але... Ви друг поляків, чи гэ так? (нім.)

² O, nі! (нім.)

Якийсь робітник у синьому комбінезоні змащував велику молотарку. Я спинився посеред двору і здалеку дивився, як він працює. А він мастив собі машини, ніби війна була десь далеко і не зачепила села Піщенки.

По кількох дощових днях визирнуло сонце, надворі потеплішало, в калюжах відбивалось ясно-блакитне небо з легкими білими хмарками.

Незабаром у двір зайшов офіцер військ СС у супроводі кількох солдатів. Він спинився, розставивши ноги, серед двору і оглядівся. Час од часу він щось говорив своїм людям. Помітивши робітника, який порався біля молотарки, він гукнув:

— Du, komm her! ¹

Робітник підійшов, кульгаючи. У лівій руці він тримав великого англійського ключа, у правій — латунну маслянку. Проходячи повз коня, щось тихо промовив, і сліпий кінь, торкнувшись носом об його плече, прошкандибав за ним кілька кроків. Робітник спинився перед офіцером, скинув кепку: чорне кучеряве волосся, худе лице, темні очі.

— Du bist Jude, nicht wahr? ² — спитав офіцер.

— Nein, ich bin kein Jude, ³ — відповів, хитаючи головою, робітник.

— Що? Ти не єрей? — спитав по-російськи офіцер.

— Так, я єрей, — відповів по-російськи робітник.

Офіцер довго мовчки дивився на нього.

— Чому ж ти щойно сказав «ні»?

— А тому, що ти спитав мене по-німецьки, — відповів той.

— Розстріляти, — наказав офіцер.

Франк гучно і добродушно сміявся, широко розкривши рота. Разом з ним реготало все товариство.

— Цей офіцер, — сказав Франк, коли регіт вищух, — був не дуже розумний. Інакше він обернув би все на жарт. J'aime les hommes spirituels, — додав він, люб'язно нахиляючись до мене, — et vous avez beaucoup d'esprit ⁴. Дотепність, розум, мистецтво, культура — все це посідає почесне місце в німецькому королівському замку в Кракові. Я хочу воскресити у Вавелі один з італійських палаців часів Відродження, хочу зробити Вавель островом цивілізації і культури серед моря слов'янського варварства. Ви знаєте, що мені вдалося створити в Кракові навіть польську філармонію? Всі музиканти оркестру поляки. Наступної весни до Кракова приїдуть диригенти Фуртвенглер і Карайан. Ax, Шопен! — вигукнув він, зводячи очі вгору і перебираючи пальцями на скатертині, мовби грав на фортепіано. — Ax, Шопен — ангел з білими крильми! Мені навіть байдуже, що це польський ангел! У небі музики знайдеться місце і для польських ангелів. Тільки ж поляки не люблять Шопена.

— Не люблять Шопена?

— Під час концерту, присвяченого Шопену, — вів далі Франк сумовито, — краківська публіка не аплодувала. Ніяких оплесків, ніяких вигуків, які б виказували любов до цього білого ангела музики. Я дивився на публіку, мовчазну і незворушну, силкуючись зображені причину цього крижаного мовчання. Ну, нічого! Я завоюю цей народ мистецтвами, поезією, музикою! Я стану польським Орфеєм! Польським Орфеєм! Ха-ха-ха!

¹ Ти, йди-по сюди! (нім.)

² Ти єрей, чи не так? (нім.)

³ Ні, я не єрей (нім.)

⁴ Люблю людей дотепних, вам дотепності не бракує (Франк.)

Він сміявсь якось дивно, заплющивши очі й відкинувши голову на спинку крісла.

Фрау Брігітта Франк, німецька королева Польщі, обернулася до дверей і звела брови. За цим знаком двері прочинилися, і до залі на величезній срібній таці внесли вепра. Люто наїжачившись, він мовби причаївся у засідці, на духмяній підстилці з листя чорниць.

Цього вепра у лісі під Люблюном застрелив Кейт, голова протокольної частини так званого генерал-губернаторства Польщі. З пащи вепра стирчали криві білі ікла. Розтріскана од вогню脊ина блищаала від жиру. У моїм серці зародилося співчуття до цього польського вепра — партизана люблюнських лісів. У глибині темних очиць проблискувало щось сріблясто-криваве, якесь холодне пурпуркове сяйво. Такий самий блиск я бачив в очах польських селян, лісників та робітників у полях над Віслою, в лісах біля Закопаного, на фабриках Радома й Ченстохови, в штатах Велички.

— Achtung! ¹ — виголосив Франк і, взявши ножа, вstromив його в спину.

Я сидів за столом німецького короля Польщі, у великий залі Вавеля, у старовинному, шляхетному, багатому, вченому королівському місті Krakovі, й червонів од сорому. Від початку вечері Франк тільки те й робив, що розводився про Платона, Marsіlіо, Донателло, Поліціано, Сандро Bottічеллі, мружив очі, зачарований музикою своїх слів. Він навчався в римському університеті, вільно розмовляв італійською мовою, проводив дні в музеях Флоренції, Венеції, Сієни, знав Перуджу, Лукку, Феррару, Мантую; був закоханий в Шумана, Шопена, Брамса, грав на фортеп'яно як бог.

До фрау Брігітти Франк усміхався так само ніжно, як Чельсо у Аньйоло Фіренцуоли усміхається до прекрасної Amorrorіски. Розмовляючи, пестив фрау Вехтер і фрау Гасснер таким самим закоханим поглядом, яким Борсо д'Есте пестив оголені плечі та рожеві личка феррарських флорід у Скіфанді. Звертався до краківського губернатора, молодого елегантного віденця Вехтера, одного з убивців Дольфуса, так само ввічливо і люб'язно, як Лоренцо Пишний звертався до юного Поліціано. А Кейт, Вользеггер, Еміль Гасснер і Шталь відповідали на його чесні слова з шанобливою гідністю, що її Бальтазар Кастильйоне рекомендує придворним. І тільки отой гестапівець сидів край столу, мовчав і слухав. Можливо, дослухався до кроків у суміжних кімнатах, де чекали наказів свого сеньйора не сокольничі з соколами на кулаках, а групи есесівців з автоматами напоготові.

Мені здалося, ніби я потрапив якимсь чудом в один із німецьких експресіоністських палаців Гросса. За столами, що вгиналися од напідків, я знову бачив черева, роти, ѹ вуха, мальовані Grosssem. І ці німецькі очі — холодні, пильні, риб'ячі. І знов перед моїми очима постали юрби блідих, виснажених людей на вулицях Варшави, Krakова, Ченстохови, Лодзі та інших польських міст. Я бачив сумні будинки та пишні палаци, з яких щодня потай вивозили килими, срібло, кришталь, порцеляну — одвічні ознаки багатства, слави й марнославства.

— Що ви робили сьогодні на вулиці Баторія? — з лукавою усмішкою звернувся до мене Франк.

— На вулиці Баторія? — перепитав я.

¹ Увага! (нім.)

— Так, здається, по-польськи вона звєтсья «ulica Batorego? — звернувся Франк до Еміля Гасснера.

— Авже, Баторіштрассе, — відповів Гасснер.

— То в якій справі ви ходили до синьорин... як же іхнє прізвище?

— Урбанські, — підказав Гасснер.

— А-а, Урбанські. Це ті дві старі діви! Яку справу ви мали до синьорин Урбанських?

— Ви знаєте все, — відповів я, — а не знаєте, чого я ходив на вулицю Баторія. Я відносив хліб синьоринам Урбанським.

— Хліб?

— Так, італійський хліб.

— Італійський хліб? Ви його везли аж з Італії?

— Так, я його віз аж з Італії. Я б волів привезти синьоринам Урбанським букет троянд із Флоренції, та шлях від Флоренції до Кракова дуже далекий, а троянди швидко в'януть. Тому я привіз хліб.

— Хліб? — знов вигукнув Франк. — То, по-вашому, в Польщі брачкує хліба? — і він широким жестом показав на срібні таці, повні білих скибочок пухкого польського хліба з тонкою скоринкою, хрумкою і гладенькою.

— Польський хліб сумний, — мовив я.

— Так, ваша правда: італійські троянди веселіші. Вам таки слід було привезти синьоринам Урбанським букет флорентійських троянд. На згадку про Італію. Тим паче, що в домі ви зустріли не тільки двох старих синьорин, чи не так?

— Oh! Vous êtes méchant¹, — сказала фрау Вехтер, грайливо посварившись пальчиком на Франка. Фрау Вехтер була з Відня і полюбляла розмовляти по-французьки.

— Княжна Любомирська, чи не так? — вів далі Франк, сміючись. — Лілі Любомирська. Лілі, ах, Лілі!

Всі знов почали сміятись. Я мовчав.

— Лілі теж подобається італійський хліб? — Ці слова товариство зустріло новим вибухом сміху.

Тоді я обернувся до фрау Вехтер.

— Я ніколи не відзначався дотепністю. Може, ви будете такі ласкаві й відповісте за мене? — Тепер я говорив по-французьки.

— O! Я знаю, що ви не дотепник, — лагідно відказала фрау Вехтер, — але тут відповісти дуже легко: поляки й італійці — два дружніх народи. Найкращий хліб — це хліб дружби, правда ж?

— Дякую, — сказав я.

— Ach, so! — вигукнув Франк. — Я й забув, що ви великий друг польського народу, тобто польського шляхетного стану.

— Всі поляки — люди шляхетні, — зауважив я.

— Правда ваша, — мовив Франк, — для мене теж однаково що князь Радзівілл, що якийсь конюх.

В цю хвилину двері тихо відчинились, і на срібній таці з'явилася гуска. Вона лежала догори лапами, обкладена вервечкою підрум'яною картоплі. То була кругла сита польська гуска з пишною грудкою, повними боками та дебелою шиєю. Я чомусь подумав, що гуску не зарізали, як це робилося досі, а взвод СС поставив її до стінки й розстріляв. Я ніби чув гавкітливу команду «Feuer!»² і тріскучі автоматні

¹ А ви злий (франц.)

² Лілі (нім.)

черги. Гуска, напевне, стояла з гордо піднесеною головою, дивлячись просто у вічі жорстоким загарбникам.

— Feuer! — голосно вигукнув я.

Всі зареготали, а фрау Брігітта Франк пильно подивилась на мене.

— Feuer! — і собі ревнув Франк. Усі зареготали ще голосніше, схилили голови на праве плече і примружили ліве око, ніби й справді брали гуску на приціл.

Дивлячись на гуску, я згадав стару княгиню Радзівілл, що стояла під дощем на пероні зруйнованого варшавського вокзалу, дожидаючись поїзда, який мав одвезти її до Італії. Лив дощ, і стара княгиня стояла вже десь понад дві години під обгорілими балками накриття, на пероні, подірявленому снарядами та бомбами німецьких пікірувальників. «Не турбуйтесь про мене, любий, — казала вона Соро, юному секретареві італійського посольства, і стріпувала головою, струшуючи дощові краплі з крис фетрового капелюшка. — Я стара курка». «Якби дістали парасольку», — мовив Соро. «Парасольку? Це виглядало б досить кумедно в цій ситуації», — відказала княгиня. Сміючись, вона розповідала невеличкій групі родичів та друзів, яким гестапо дозволило провести її на вокзал, всякі смішні історії, веселі пригоди та дрібні непорозуміння, що трапилися під час її одіссеї на територіях, зайнятих росіянами та німцями. Здавалось, її милосердя, людяність та гордість не дозволяли їй глянути прямо на трагедію Польщі. Краплі дощу розмивали рум'яна на її щоках, сиве волосся, що вже взялося жовтизною, вибивалося з-під фетрового капелюшка брудними мокрими пасмами. Вона стояла понад дві години на пероні під дощем, в легких туфлях, по кісточку в чорному одувгілля болоті, але була весела, жвава й бадьора, розпитувала про родичів, друзів, мертвих — емігрантів та інтернованих, і коли хтось відповідав: про такого нічого невідомо, княгиня вигукувала: «Pas possible¹ — ніби жаліючи, що не почує ще одну веселу історію чи анекдот. «Ah, que c'estamusant!»² — казала вона, почувши, що такий-то живий. А коли хто казав: такий-то вмер, чи то пак інтернований, вона вигукувала: «Est-ce possible?»³ — і це звучало як «ви з мене глузуете», наче їй розповіли якусь неймовірну історію. Вона просила Соро розказати їй останні варшавські плітки і, дивлячись на німецьких солдатів та офіцерів, що походжали пероном, казала: «Ces pauvres gens»⁴, неначе лихо розгрому й окупації Польщі впало на голови цих бідолашних німців.

До гурту підійшов німецький офіцер, несучи стілець. Вклонившись княгині, він мовчки запропонував їй сісти. Княгиня гордо випросталась і з милою усмішкою промовила: «Дякую, але я приймаю послуги тільки від друзів». Офіцер зніяковів, спершу намагався вдати, ніби не зрозумів, відтак почервонів, поставив стільця на перон, мовчки вклонився й пішов геть.

— Що це їм спало на думку? — сказала княгиня, дивлячись на стілець, що самотньо стояв під дощем.

.. — Feuer! — повторив Франк, і гуска, поставлена під зруйновану стіну варшавського вокзалу, перекинулась догори лапами, все ще всміхаючись до своїх катів. Ces pauvres gens! — Бідолахи! Так, я був на

¹ Не може буті (франц.)

² Ах, як це мило! (франц.)

³ Та певже? (франц.)

⁴ Бідолахи (франц.).

боці гуски, на боці княгині Радзівілл та стільця, покинутого під дощем на вкритому болотом пероні зруйнованого варшавського вокзалу.

Сміялись усі, тільки королева не сміялась, сиділа рівно й урочисто, мов на троні. Гладка, приземкувата, в зеленій оксамитній сукні з мере-живною накидкою, з важкими золотими браслетами на зап'ястях та золотими перснями, що пов'їдалися в пальці.

Якась хтива пожадливість проступала на її лиснючому червоному обличчі. Жадібно дивилась вона на страви в дорогих мейсенських тарілках, на вина, що іскрились у кришталевих карафах. Я відчув до неї огиду й жалість водночас. А може, вона голодна? Мені хотілося якось прислужитися їй: підвєстись, перехилитися через стіл, запхати її в рот великий шмат гуски, натоптати її картоплею. Я просто боявся дивитися на неї, таку зажерливу, низько схилену над повною тарілкою.

Хоч як жадібно їли та пили гості, а й вони майже не зводили очей з королевиного обличчя, ніби й їх брав переляк, що вона так низько нахиляється над тарілкою з шматками гуски та смаженої картоплі.

А вона позирала на губернатора Krakова, юного Вехтера, худорлявого, елегантного, з невинним обличчям та білими руками, що їх не спромоглася заплямувати навіть кров Дольфуса. На Еміля Гасснера, теж віденця, з іронічною й фальшивою усмішкою, який щоразу зніяковіло, ба майже перелякано опускав вії, коли королева дивилася на нього. Частенько поглядала вона й на Шталя, регента німецької національ-соціалістської партії генерал-губернаторства Польща, дужого молодика з холодними й різкими рисами обличчя.

Раптом мій погляд спинився на уповноваженому Гіммлеру. Я здригнувся, наче побачив його вперше. Наші погляди зустрілись. Цьому чоловікові було років сорок, не більше. Темне, посивіле на скронях волосся, гострий ніс, тонкі бліді губи, якісь дивні свіtlі очі — сірі, чи то блакитні, а може й безбарвні, як у риби, довгий шрам через ліву щоку. Вражали його вуха: маленькі, безкровні, аж жовті, з прозорими мочками. Обличчя якесь плюскле й голе, а голова формою нагадувала череп ягняти: вузькі вилиці, видовжене косооке обличчя — якесь тваринне й водночас дитяче. Білий вологий лоб, як у хворого, і піт, що сочився з цієї в'ялої жовтої шкіри, наводив на думку про сухоти.

Гестапівець мовчки дивився на мене, і я постеріг на його тонких блідих устах якусь чудну усмішку, несміливу й ніжну. Проте очі його були порожні, ніби він не чув ні голосів, ні сміху, ні бряжчання посуду та дзенькоту келихів, витаючи у найвищому, найчистішому світі «стражденної жорстокості», яка є суто німецькою жорстокістю, у світі страху та самотини. На цім обличчі не було й сліду брутальності, а тільки ніяковість, сум'яття, самотність. І тільки високо піднята брова виказувала жорстокість, презирство до всіх, пиху.

На якусь мить мені здалося, ніби щось у ньому ворухнулося, — щось живе, людське в глибині тих порожніх очей. Його бліде обличчя набирало виразу глибокого приниження. Він виринав зі своєї самотини, як та рибина з ями. І плив до мене, пильно дивлячись мені просто в очі. Мене охопило мішане почуття жаху і жалості до цієї потвори.

Нараз гестапівець нахилився до мене через стіл і з ніяковою усмішкою тихо промовив:

— Я теж друг поляків, я їх дуже люблю.

Спантелічений, я й не помітив, що король, королева, всі гості по-підводились і стояли, дивлячись на мене. Я теж підвівся, і всі ми рушили за королевою. Стоячи, ця типова німецька бюргерка здавалася ще

гладшою. Вона ступала звільна, з поблажливою гідністю, і на порозі кожної зали зупинялася, закликаючи гостей помилуватись холодною пишністю, несмаком обстановки у стилі третього райху. Королева піднімала руку, вказуючи на меблі, картини, килими, лüstри, статуї героїв, погруддя фюрера, gobelени з готичними орлами та гачкуватими хрестами, питала мене з милою усмішкою:

— Правда, гарно?

Велетенський Вавель, який я двадцять років тому бачив майже порожнім, був тепер захаращений — від підземелля до найвищої вежі — меблями, поцупленими з палаців польських вельмож, добром, награбованим у Франції, Бельгії, Голландії з допомогою антикварів та експертів з Монако, Берліна, Відня, що супроводили німецькі війська по всій Європі. Потоки світла лилися з велетенських люстр, виграючи на облицьованих блискучими шкіряними панелями стінах, на портретах Гітлера, Герінга, Геббельса, Гіммлера та інших гітлерівських верховод, на мармурових і бронзових погруддях, розставлених скрізь по коридорах, на площацках сходів, по кутках кімнат, у нішах. Були тут ще мармурові й бронзові погруддя німецького короля Польщі в різних позах. У повітрі стояв запах свіжого лаку й нової шкіри.

Врешті ми дістались до великої зали з меблями в стилі «третій ріх», французькими килимами та шкіряними шпалерами. То був робочий кабінет Франка. Між двома високими заскленими дверима, які відчинялись у зовнішню лоджію (внутрішня лоджія виходить у чудовий двір, спроектований італійськими архітекторами часів Відродження), стояв велетенський голий стіл, на блискучій поверхні якого відбивалося полу'я свічок у важких канделябрах із золоченої бронзи.

— Ось тут я роздумую над майбутнім Польщі, — мовив до мене Франк. А я подумав про майбутнє Німеччини.

Франк зробив знак, високі засклені двері відчинились, і ми перейшли в лоджію.

— Ось вам і німецький замок. — Франк показав рукою на громаддя Вавеля, що чітко вирізнялось на тлі сліпучо-білого снігу. Довкола колишньої резиденції польських королів лежало навзнак місто у сніговому савані; над ним розкинулося чисте небо з тонким серпом молодика. Над Віслою звисав синій туман. Далеко на виднокраї височіли Татри. І тільки гавкіт псів есесівської варти на могилі Пілсудського порушував глибоку тишу ночі. Надворі стояв такий холод, що мені аж очі засльозились.

Коли ми повернулись до кабінету, фрау Брігітта Франк взяла мене за лікоть і тихо мовила:

— Ходім зі мною, я вам розкрию одну його таємницю.

Крізь невеличкі двері в стіні кабінету ми пройшли до кімнати з голими, вибіленими вапном стінами. Ніяких меблів, жодного килимка чи картини, ні книги, ні квітки — тільки чудовий «Плейєль» та дерев'яний стільчик. Фрау Брігітта Франк підняла кришку піаніно, стала коліном на стільчик і торкнулася клавішів пальцями.

— Коли він стомлений або в пригніченому настрої, а часом і перед якоюсь важливою нарадою, то зачиняється в цій келії, сідає до форте-піано і шукає розради у Шумана, Брамса, Шопена, Бетховена. Знаєте, як я прозвала цю келію? Орлиним гніздом.

Я мовчки кивнув головою.

— Він людина незвичайна. Це артист, великий артист з чистою тонкою душою. Тільки такий артист, як він, може правити Польщею.

— Так, він великий артист, — одказав я, — з допомогою саме цього фортепіано він править польським народом.

— Oh, vous comprenez si bien les choses!¹ — зворушливо мовила фрау Брігітта Франк.

Ми мовчки вийшли з «орлинога гнізда». Усі вже зібралися в кабінеті Франка, зручно вмостились на віденських канапах та в глибоких кріслах, курили і розмовляли. Два камергери в блакитних лівреях, підстрижені їжачком — на прусський манір, — подавали каву, спиртне та солодощі. На невеличких венеціанських столиках красувалися пляшки з старим французьким марочним коньяком, коробки з гаванськими сигарами, срібні тарелі з маринованими фруктами і знаменитими польськими шоколадками «Ведель».

Як завжди, коли тут, в Польщі, збиралися німці, мова зайшла про поляків. Про них говорили з презирством, до якого примішувалось якесь дивне почуття досади, відкінутої любові, заздрощів і ревнощів. Я знову згадав стару княгиню Радзівілл, що стояла під дощем на зруйнованому варшавському вокзалі, згадав її слова: «Ces pauvres gens».

— Польські робітники, — говорив Франк, — не найкращі в Європі, але й не найгірші. Якщо вони хочуть, то працюють добре. Гадаю, ми можемо на них розраховувати, особливо на їхню дисципліну.

— Проте у них є одна дуже серйозна вада, — зауважив Вехтер. — Вони плутають патріотизм з технічними проблемами праці й виробництва.

— Ідеться не тільки про технічні, але й про моральні проблеми, — озвався барон Вользеггер.

— Сучасна техніка, — заперечив Вехтер, — не допускає вторгнення сторонніх елементів у проблеми праці й виробництва. А патріотизм робітників — це вже сторонній елемент, і то найбільш небезпечний.

— Так, безперечно, — погодився Франк, — але патріотизм робітників дуже відрізняється від патріотизму знаті та буржуазії.

— Батьківщина робітника — це завод, машина, — тихо мовив гестапівець.

— Це комуністична ідея, — зауважив Франк. — Здається, це вислів Леніна. Та, по суті, це правда. Польський робітник — відданий патріот, любить свою батьківщину, але він усвідомлює, що найкращий спосіб врятувати Польщу — це працювати на нас. Він знає: якщо не схоче на нас працювати, якщо опиратиметься...

— Польський робітник цього не знає, або не хоче знати. Я й сам волів би цього не знати, — втрутівся гестапівець.

— Коли ви хочете виграти війну, — сказав я, — то вам не слід руйнувати батьківщину робітника — машини, майстерні, виробництво. Це проблема не тільки польська, а й всеєвропейська. В окупованих вами країнах Європи ви можете руйнувати батьківщину знаті, батьківщину буржуазії, тільки не батьківщину робітників.

— Є ще селяни, — нагадав гестапівець.

— В разі потреби, — сказав Франк, — ми розчавимо робітників силою селян.

— І програєте війну, — одказав я.

— Пан Малапарте має рацію, — підтримав мене гестапівець. — Тоді ми програємо війну. Треба, щоб польські робітники нас полюбили. Ми повинні зробити так, щоб нас полюбив уесь польський народ.

¹ О, ви так добре все розумієте! (франц.)

Він з усмішкою подивився на мене і повернув обличчя до вогню.

— Поляки зрештою нас полюблять, — сказав Франк. — Вони народ романтичний. Нова форма польського романтизму завтрашнього дня — це любов до німців.

— Поки що, — озвався барон Вользеггер, — польський романтизм... як вам сказати... Є один віденський вислів, який досить вдало характеризує наші нинішні стосунки з поляками: «Ich liebe dich, und du schlafst», тобто: «Я тебе люблю, а ти спиш».

— Oh! Oui, — мовила фрау Вехтер, — Je t'aime, et tu dors. Très amusant, n'est-ce pas?!

— Так, дуже кумедно, — підтвердила фрау Брігітта Франк.

— Польський народ зрештою нас полюбити, — сказав Вехтер, — а поки що він спить.

— Мені здається — він тільки вдає, ніби спить, — зауважив Франк. — Він і не може придумати нічого кращого, як вимагати любові до себе. А взагалі про народ можна судити по його жінках.

— Польські жінки, — взяла слово пані Брігітта Франк, — славні своєю красою і вишуканістю.

— Вони чарівні, — підтвердив я, — але не тільки своєю красою та вишуканістю.

— А мені здається, вони не такі вже гарні, як їх зображають, — сказала пані Брігітта Франк. — Німецька жіноча краса більш строга, більш класична.

— В старі добрі часи віденських жінок вважали вишуканішими навіть за парижанок, — сказав барон Вользеггер.

— Ах, парижанки! — вигукнув Франк.

— А хіба ще існують парижанки? — спитала пані Вехтер, манірно скшиляючи голову на плече.

— Я вважаю, що вишуканість польських жінок страшенно провінційна і старомодна, — мовила пані Брігітта Франк. — І винна в цьому, напевно, не тільки війна. Німеччина теж воює ось уже два з половиною роки, проте німецькі жінки і зараз найвишуканіші в Європі.

— Здається, — мовила пані Гасснер, — польські жінки нечасто миуються.

— О, так, вони страшенно брудні, — підтвердила пані Брігітта Франк.

— Вони в цьому не винні, — сказав барон Вользеггер. — У них немає мила.

— Незабаром, — заявив Франк, — ім не буде на що звертати. В Німеччині винайдено спосіб виготовляти мило з сировини, яка нічого не коштує і якої всюди багато. Я вже замовив велику партію такого мила для польських жінок, щоб вони мились. Це мило виготовлене з калу.

— З калу? — здивувався я.

— Так, з людського калу, — відповів Франк.

— І добре виходить мило?

— Дуже, — запевнив Франк. — Я одного разу спробував його при голінні.

— І піниться добре?

— Чудово піниться. Можна бездоганно поголитись. Мило гідне короля.

¹ О, так Я тебе люблю, а ти спиш Кумедно, правда? (Франц.)

- God shave the king! — вигукнув я.
- Тільки, знаєте...
- Що? — спитав я.
- Воно має одну ваду — колір і запах сировини.
Всі засміялися.

ЗАБОРОНЕНІ МІСТА

З Радома до Варшави я дістався машиною, переїхавши велетенську, поховану під снігом рівнину. Варшава... Убогі, розбиті бомбами передмістя, Маршалковська з обгорілими кістяками палаців, руїни вокзалу, похмурі будинки, ще примарніші в сіро-блідому свіtlі надвечір'я, — вони видались мені жаданим притулком...

Вулиці були порожні, поодинокі пішоходи боязко поспішали кудись, тулячись попід стінами; патрулі вартували на перехрестях з автоматами напоготові. Саська площа видалась мені величезною пусткою. Готель «Європейський». Я пошукував очима вікно номера на другому поверсі, де колись жив аж два роки — тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий і двадцятий, коли я, ще зовсім юнак, служив при італійській королівській дипломатичній місії. Вікно світилось. Я звернув у двір палацу Бруля, пройшов під'їздом і ступив на парадні сходи.

Німецький губернатор Варшави Фішер запросив мене на вечірю, що її він давав на честь генерал-губернатора Франка, пані Брігітти Франк та деяких відповідальних співробітників генерал-губернатора. Палац Бруля, колишня резиденція міністерства закордонних справ Польської республіки, а нині — губернатора Варшави, стояв цілий, не зруйнований війною, за два кроки від руїн «Отель д'Англете» — старовинного готелю, де зупинявся ще Наполеон під час свого короткого перебування у Варшаві. Сюди влучила тільки одна бомба, заваливши стелю над парадними сходами та над внутрішньою галереєю, що веде до розкішних приватних апартаментів колишнього міністра закордонних справ полковника Бека.

На площині сходів, обабіч яких вишикувались шеренгами тонкі білі колони в сучасному вбогому і грубому стилі, без капітелей та ба^з, перед моїми очима постали освітлені знизу дві товстенні живі статуй. У гаптованій золотом сукні з глибокими складками, подібними до канелюр на колоні, урочисто височіла пані Фішер з цілою баштою білявого з мідним полиском волосся на голові, викладеного так химерно, що воно здавалось пишною корінфською капітеллю на доричній колоні. З-під сукні витикались круглі, з м'ясистими літками ноги, в сірих із сталевим вилиском шовкових панчохах. Руки натужно витягнені вздовж тулуба, неначе на них висіли важкі гирі. Поруч неї стояв пихатий здоровило Фішер, губернатор Варшави. Гладкий, атлетичної будови, затягнений в чорний вечірній костюм берлінського крою, з короткими рукавами. Маленька кругла голова, рожеве одутле лицце, вирячкуваті очі, червоні повіки. Фішер час од часу, — мабуть, він почував себе трохи не в своїй тарілці, — облизував губи. Широко розставлені ноги, розведені в боки руки, велетенські стиснені кулаки, — статуя боксера, та й годі.

Піднімаючись сходами, я дивився на ці дві масивні постаті знизу: ступні, літки, руки здавались величезними, непропорційними щодо тіла,

спотвореними. І з кожною сходинкою в мені зростало невиразне почуття страху — наче в театрі, коли я, сидячи в одному з перших рядів, бачу, як на авансцену виходить співачка і стає наді мною, підносячи руку і розтуляючи рота. Аж тут обидві статуї воднораз рвучко підняли правиці й ревнули:

— Хайль Гітлер!

Цієї ж миті губернатор Фішер і пані Фішер ніби зникли в холодному голубуватому свіtlі ламп, і на їх місці постали дві високі примарні тіні — полковник Бек з дружиною. Мадам Бек усміхалась, ледь нахиляючись перед і простягаючи до мене руку, ніби хотіла допомогти мені подолати останні сходинки, а полковник Бек, довготелесий, з маленькою пташиною головою, члено вклонявся, ледь помітно налягаючи на ліву ногу.

За столом губернатора Фішера, в колишніх апартаментах полковника Бека, я знов зустрів, крім генерал-губернатора Франка та пані Брігітти Франк, весь королівський двір краківського Вавеля: пані Вехтер, Кейта, Еміля Гасснера, барона Вользеггера, людину Гіммлера, а між ними два-три співробітники Фішера.

— Ось ми й знову разом, — мовив до мене Франк з привітною усмішкою. І повторив відомий вислів Лютера: — Hier stehe ich, kann nicht anders...¹

— Aber ich kann stehst anders. Gott helfe mir!² — відповів я.

Всі засміялись, а пані Фішер трохи збентежено всміхнулась до мене, зашарілась і, обвівши поглядом гостей, тільки мовила:

— Guten Appetit.³

Пані Фішер, молода, квітуча жінка, з лагідними і завжди здивованими очима, була, либонь, гарна — судячи з того, як дивились на неї чоловіки. Ті вульгарність була помітна тільки для німецького ока. Вона несміливо посміхалася, по-дитячому спираючись об стіл гладкими білими руками, і мовчала. Пані Брігітта Франк та пані Вехтер, котрі розглядали її з настирливою й іронічною недоброзичливістю, зрештою відвели од неї погляди і зосередились на найдках та розмові, яку вів генерал-губернатор Франк з притаманною йому марнославною красномовністю. Пані Фішер слухала його мовчки, зачаровано вп'явши у нього своїми великими очима ляльки.

На столі з'явила оленяча печена, і губернатор Фішер розповів, як він сам забив цього оленя першою кулею, а пані Фішер, зітхнувши, зауважила:

— So ist das Leben.⁴

То була вечеря на честь богині-мисливиці Діани, як пишномовно висловився Франк; проказавши це, він усміхнувся до пані Фішер, галантно схиливши голову. Першими подали фазанів, потім зайців, а на завершення оленину. І почалась розмова про Діану та її кохання на природі, далі про полювання, оспівані Гомером і Верглієм, змальовані німецькими художниками середньовіччя та заримовані італійськими поетами Відродження; про полювання в Польщі, мисливські резерви польської знаті, про зграї мисливських собак на Волині; сперечались, які собаки кращі — німецькі, польські чи угорські. Далі розмова перейшла на Польщу та поляків, і нарешті заговорили про євреїв.

¹ Ось я стою, бо не можу інакше.. (нім.)

² Але я завжди можу інакше хай помоге мені бог! (нім.)

³ Приємного аппетиту (нім.).

⁴ Таке життя (нім.).

У жодній країні Європи німець не поставав передо мною таким голим, таким неприкритим, як у Польщі. За цієї війни я пересвідчився, що німці не бояться сильних людей, людей зі зброєю в руках, хоробро виходять з ними на бій і дають їм відсіч. Німці бояться беззбройних, слабких, хворих. Цей страх є причиною їхньої жорстокості. Коли розміркувати по-християнськи, то цей їхній страх викликає жалість і жах. Але ніде він не викликав у мене такої жалості й такого жаху, як тепер у Польщі. Страх перед пригнобленими, беззбройними, кволими, хворими, страх перед старими, жінками, дітьми, страх перед євреями... І хоч німець силкується приховати цей свій загадковий страх, проте раз у раз заводить про нього мову, і то завжди в найбільш неслушний час, а надто за столом. Розігрівшись вином та наїдками, або ж через неусвідомлену потребу довести собі, що він не боїться, — німець заводить розмову про голод, розстріли та побоїща з хворобливою насолодою, яка розкриває його злостивість, ненависництво, фанатизм. Німці (чи не більше за інші народи Європи) з заздрістю відчувають і бояться незбагненного благородства пригноблених, кволих, беззбройних, старих, жінок та дітей. І помщаються їм за нього. Є якесь самоприниження в зухвальстві та брутальності німця.

Я слухав співтрапезників, ледве приховуючи свій жаль і свій жах. Аж тут Франк, постерігши мою тривогу, а може, бажаючи примусити мене зазнати отого приниження, повернувся до мене й спітав:

— Ви вже бачили гетто, мій любий Малапарте?

За кілька днів до того я побував у варшавському гетто — «забороненому місті», оточеному високим цегляним муром, що його звели німці, аби замкнути в гетто, як у клітці, нещасних беззбройних людей. На воротах, що їх охороняли озброєні автоматами есесівці, пришпилено наказ, підписаний губернатором Фішером: кожному єврею, який спробує вийти з гетто, загрожувала смертна кара. І буквально з перших кроків, як і в гетто Кракова, Любліна, Ченстохови, мене вразила мертвотиша, хоч на вулицях було повно обідраних, схожих на тіні людей.

Я б хотів походити по гетто сам, без супроводу агента гестапо, який невідступно ходив за мною, але накази губернатора Фішера були сувері, тож і цього разу довелось примиритися з товариством Чорного Охоронця — високого білявого юнака з вилицовуватим обличчям та ясним холодним поглядом.

У мертвій тиші чулося тільки рипіння снігу під тисячами ніг, подібне до скреготу зубів. Зацікавлені моєю уніформою, люди підводили зарослі обличчя, втуплювали в мене очі, червоні від холоду, гарячки, голоду; слози поблизували на віях, цідились крізь брудні бороди. Якщо я серед тисняви зачіпав когось і просив вибачення — *przepraszam ratal*¹ — «пан» дивився на мене вражено й недовірливо: по двох з половиною роках тваринного страху та рабства офіцер ворожої армії вперше казав «*rgzergaszam*» нещасному євею з варшавського гетто.

Часом я спотиався об мертві тіло: трупи лежали просто на тротуарі між ритуальними єврейськими свічками, чекаючи, поки їх підбере грузовик. Але машин було мало, і мерці подовгу лежали на снігу між погаслими свічками. Багато їх було й у вестибюлях, у коридорах, на площах сходів, по кімнатах.

¹ Даруйте, пане! (польськ.)

Живі мешканці гетто довго дивилися нам услід погаслими очима, прямі й суворі, жовто-бліді від морозу й подиху смерті.

Тиша на вулицях гетто, ця моторошнатиша, час від часу порушувана лише тихим скреготом зубів, так гнітила мене, що я зі страху почав голосно розмовляти сам із собою. Люди оцирались на мене, і в їхніх счах я бачив подиє і страх. Тоді я заходився розглядати перехожих. Майже всі чоловіки були бородаті, а на безбородих обличчях ще жахливіше проступали голод і розпач. Воскову шкіру юнаків укривав кучерявий пушок, чорний або рудуватий; обличчя жінок і дітей були неначе паперові. І на всіх уже лежала синювата тінь смерті. Очі здавались дивними комахами, що волохатими лапками порпались у глибині орбіт, щоб поживитись тим світлом, яке ще проблискувало в зіницях. Коли я наблизився до них, ці комахи неспокійно метушились, покидаючи на мить свою здобич, і вилазили з орбіт, з страхом утуплювалися в мене. Одні очі були вологі й сумні, інші зблискували зеленавим відсвітом і були схожі на скарабеїв. Червоні, чорні, білі, згаслі й темні або майже зовсім затуманені катарактою. Очі жінок із зухвалим презирством витримували мій погляд, відтак вступлювались в обличчя Чорного Охоронця, який супроводив мене, і я бачив, як їх раптом затъмарювала тінь страху та огидій. Дитячі очі були просто-таки страшні, я зовсім не міг на них дивитися.

На перехрестях нерухомо стояли по двоє єврейські жандарми з червоними шестикутними зірками на жовтих пов'язках і байдуже споглядали цей безперервний рух возів, які тягли хлопчаки, дитячих колясок, ручних візків, навантажених меблями, купами лахміття, залізяччям та всілякими жалюгідними пожитками.

Часом на розі збиралися купки людей, тупотіли по мерзлому снігу, били себе голими руками, намагаючись зігрітися, або стояли, обійнявшись по десять, по двадцять, по тридцять, щоб хоч трохи захиститись від холоду. Маленькі кав'ярні на вулицях Налевкі, Пширинку, Закрочимській були буквально забиті бородатими чоловіками, які стояли мовчки, один біля одного, мов тварини в холоднечу. При нашій появлі ті, що були ближче до дверей, з жахом метнулися до середини, залунали злякані вигуки, стогін, потому знов запала тиша, чути було тільки прискорене дихання готових до смерті грудей. Очі всіх утупились у Чорного Охоронця, що йшов за мною. Так колись предки цих людей дивилися на лиці провісника гніву господнього біля брами Єрихона, Содома, Єрусалима. Тоді я всміхався, казав «ргзгергзат» і бачив, як довкола мене на сірих обличчях з'являється кволя усмішка — усмішка подиву, радості й вдячності. Я казав «ргзгергзат» і теж усміхався.

Групи юнаків обходили вулиці, підбираючи мертвих, заходили в під'їзди, підіймалися сходами до квартир. То були переважно студенти — з Берліна, Мюнхена, Відня, з Бельгії, Голландії, Румунії. Багато з них були колись заможні і щасливі, жили в гарних будинках, заповнених дорогими меблями, старовинними картинами й іншими коштовними речами, а тепер, одягнені в лахміття, насили волочили по снігу обмотані ганчір'ям ноги. Вони розмовляли по-французьки, по-румунськи, м'яким віденським діалектом. Ці юні інтелігенти ще зовсім недавно навчалися у найкращих європейських університетах, а нині ходили обідрані, голодні, вошиві, душа і тіло в них боліли від побоїв, образ, поневірянь по концентраційних таборах та жахливої одіссеї од Відня, Берліна, Парижа, Праги, Бухареста аж до варшавського гетто. Проте очі їм світилися бажанням допомогти один одному, вціліти серед страшного лиха, що

спіткало їхній народ, а в руках і поглядах відчувалася спокійна, але рішу-ча визивність. Я спинився й тихо мовив по-французьки:

— Настане день, і ви знов будете вільні. Ви будете щасливі й вільні.

Юнаки підводили обличчя й з усмішкою дивились на мене, потім повертали очі до Чорного Охоронця, що ступав за мною, мов та тінь, знов нагинались до заклякливих на тротуарі трупів, обережно піднімали їх і складали на вози, які тягли обідрані й виснажені хлопчаки. На снігу лишались відбитки людських тіл та ще оті жовті плями, страшні й загадкові, що їх залишають по собі трупи. Ватаги худючих собак бігли слідом за похоронними возами, нюхаючи повітря, а зграйки обдертих дітей колупалися в снігу, видобуваючи ганчір'я, порожні коробки, картопляні лушпайки та інші покидьки, що їх залишають по собі злідні, голод і смерть.

Часом з якогось будинку долинав хрипкий спів, однотонне голосіння, яке зразу вривалось, тільки-но я з'являвся на порозі. У злиденних кімнатах, напхом напханих, мов камери в'язнями, жінками, дітьми й старими, смерділо брудом, мокрою білизною. Хто сидів долі, хто стояв, спершись на стіну, хто лежав на купі соломи чи паперу. Хворі, вмираючі і мертві лежали на ліжках. Усі мовчали, дивлячись на ангела, який мене супроводив. Одні щось живали, інші, молоді, з виснаженими обличчями та очима, збільшеними скельцями окулярів, читали біля вікон Це теж був спосіб відволіктися від принизливого чекання смерті. Часом при нашій появі хто-небудь підводився з підлоги або відокремлювався від групи товаришів, повільно підходив до нас і тихо мовив по-німецьки.

— Ходімо.

Так само було кілька днів перед цим у ченстоховському гетто; коли я з'явився на порозі кімнати, юнак, що сидів біля вікна, рушив до мене із загадково щасливим обличчям, неначе відчув, що для нього нарешті настала ота довгождана хвилина визволення від мук. Усі мовчки дивились на нього, жодне слово скарги не злетіло нікому з уст, ані вигук. Я лагідно спинив хлопця і всміхнувшись, сказав, що прийшов не по нього, що я зовсім не агент гестапо і навіть не німець. Я всміхався до нього, лагідно відштовхував від себе й бачив, як на його обличчі з'являється вираз розчарування і знов повертається недавній страх, який на мить прогнала була моя поява.

Так само було і в Krakovі, де я теж одного дня пішов у гетто й став на порозі якоїсь кімнати. Худий юнак із спіtnілим обличчям, що сидів у кутку, закутавшись у стару шаль, і читав книжку, звівся при моїй появі. На запитання, що він читає, юнак показав мені обкладинку — то були листи Енгельса,— й відразу ж почав збиратися. Зашинурував черевики, перемотавши на ногах лахміття, яке правило йому за шкарпетки, поправив комір сорочки. Затуливши рота худою рукою, кахикнув і, обернувшись, мовчки попрощається з людьми в кімнаті. Всі теж мовчки дивились на нього. Біля дверей він раптом зупинився, скинув шаль і дбайливо закутав нею плечі бабусі, яка сиділа на ліжку, відтак вийшов до мене на площадку сходів і ніяк не міг зрозуміти, коли я сказав йому, щоб він повертається назад у кімнату. Мені раптом пригадалися двоє зовсім голих чоловіків, яких я зустрів якось уранці в гетто. Вони йшли між двома есесівцями — бородатий дід і юнак років шістнадцяти. Коли я розповів про цю зустріч губернаторові Krakova Вехтеру, той спокійно пояснив мені, що багато євреїв, коли по них приходило гестапо, роздягались і ділили одежду між рідними та друзями, бо вона їм уже не була потрібна.

Вони йшли голі по снігу холодного зимового ранку, коли мороз досягав тридцяти п'яти градусів.

Я повернувся до супутника, сказав: «Ходімо», і йшов мовчки поруч Чорного Охоронця з гарним обличчям і ясними та жорстокими очима під сталевою каскою. Мені здавалося, що цей ангел смерті Ізраїлю от-от зупиниться і скаже: «Ми прийшли». Я думав про Якова, про його боротьбу з ангелом. Дув морозний вітер, спадав вечір, синій, як личко мертвої дитини; день умирал попід мурами, мов хворий пес.

Прямуючи вулицею Налевкі до виходу з гетто, ми побачили на розі мовчазний гурт людей. Посеред гурту билися дві дівчини, мовчки, тягаючи одна одну за коси і дряпаючи обличчя. Забачивши нас, люди зразу кинулись уроцтіч, дівчата розскочились, одна підхопила щось зі снігу — то була сира картоплина, — й пішла геть, витираючи ребром долоні кров з обличчя. Друга, — нещасне, бліде, худе дівча із запалими грудьми та голодними очима, — зосталась на місці і, не зводячи з нас очей, поправила на собі лахміття. І раптом вона всміхнулась мені.

Я почервонів, бо не мав при собі нічого, а мені так хотілося їй допомогти, щось дати. Я мав хіба трохи грошей, та запропонувати їх дівчині не наважувався. Якусь мить я стояв перед нею й не зінав, що робити й що казати. Але тут же переборов себе: простягнув до неї руку з кількома папірцями по десять злотих. Та дівчина відвела мою руку і сказала, все ще усміхаючись:

— Dziękuje bardzo¹.

Відтак пильно подивилася мені в вічі, повернулася і пішла геть, поправляючи волосся.

Тоді я згадав, що в кишені в мене є чудова гаванська сигара, яку мені подарував віце-губернатор Радома доктор Еген. Я наздогнав дівчину й запропонував їй сигару. Дівчина нерішуче глянула на мене, почервоніла, взяла сигару, і я зрозумів, що вона зробила це, тільки щоб зробити мені приємність. Не мовила ні словечка, не подякувала навіть і пішла геть, не озираючись, затиснувши сигару в руці й час од часу підносячи її до носа, наче то була якась квітка.

— Отже, ви були в гетто, мій любий Малапарте? — спитав Франк, іронічно усміхнувшись.

— Так, — холодно відповів я.

— Дуже цікаво, правда?

— О так, дуже цікаво.

— А мені в гетто не подобається, — сказала пані Вехтер. — Там дуже сумно.

— Дуже сумно? Чому? — спитав губернатор Фішер.

— So schmutzig², — озвалася пані Брігітта Франк.

— Ja, so schmutzig, — притакнула пані Фішер.

— Варшавське гетто, безперечно, найліпше в усій Польщі, гобто воно найкраще організоване, — мовив Франк. — Це справді зразкове гетто. В губернатора Фішера золота голова.

Фішер почервонів від задоволення.

— На жаль, — сказав він, прибравши скромного вигляду, — там дуже тісно. Якби я мав більше простору, все можна було б улаштувати цілком пристойно. Подумайте-бо самі: на території, де до війни мешка-

ло триста тисяч чоловік, тепер проживає понад півтора мільйона євреїв. Це вже не моя провінна, що ім там трохи тісно.

— Як на мене, то євреям подобається так жити,— засміявся Еміль Гасснер.

— З іншого боку,— мовив Франк,— ми й не можемо примушувати їх жити інакше.

— Це б суперечило принципам гуманності,— зауважив я.

Франк окинув мене іронічним поглядом.

— Проте вони ще й скаржаться. Звинувачують нас, ніби ми не поважаємо їхніх людських прав.

— Сподіваюсь, ви не сприймаєте серйозно цих протестів?— спитав я.

— Ви помиляєтесь,— відказав Франк,— ми робимо все можливе, щоб таких протестів не виникало.

— Так, звичайно,— мовив Фішер.

— Що ж до бруду,— вів далі Франк,— то ви маєте рацію. Німець ніколи б не погодився так жити, навіть задля жарту.

— О, то був би веселий жарт,— зауважив я.

— Німець ніколи не зміг би жити в таких умовах.

— Німці — цивілізований народ,— докинув я.

— Так, звичайно,— мовив Фішер.

— Слід визнати, що тут не тільки вина євреїв,— сказав Франк.— Територія гетто досить мала для такої кількості народу. Та, зрештою, ім подобається жити в бруді. Бруд — це їхня стихія. Може, тому, що вони всі хворі, а хворі швидше звикають до нечистот. Вони мрут, як ті щури.

— Мені здається, вони не дуже цінують дану ім можливість жити,— мовив я,— тобто можливість жити, як щури.

— Повірте, я не хочу їх принижувати, коли кажу, що вони мрут, як щури,— відповів Франк.— Я тільки констатую факт.

— Треба зважити на те, що в таких умовах вельми важко перешкодити ім умирati,— сказав Еміль Гасснер.

— Для того, щоб знищити смертність у гетто, зроблено дуже багато,— обережно почав барон Вользеггер,— однак...

— У краківському гетто,— сказав Вехтер,— я встановив такий порядок: родина померлого мусить сплачувати витрати на похорон. І вже маю непогані наслідки.

— Я певен,— іронічно зауважив я,— що смертність там знижується з кожним днем.

— Ви вгадали: вона вже знизилась,— засміявся Вехтер.

Всі засміялись, дивлячись на мене.

— До них треба б ставитись, як до щурів,— вів я далі,— і підсипати ім отрути, як тим щурам. Так було б швидше.

— Не варто морочитися з отрутою,— відказав Фішер,— вони мрут самі тисячами. Минулого місяця в самому тільки варшавському гетто вмерло сорок дві тисячі.

— Солідний відсоток,— погодився я.— Коли так триватиме й далі, то за якіс два роки гетто зовсім спорожніє.

— Що стосується євреїв, то тут неможливо робити якіс прогнози,— сказав Франк.— Всі завбачення наших експертів насправді виявилися хибними. Що більше їх умирає, то більше їх родиться.

— Євреї вперто народжують дітей,— сказав я.

— Ах, ці діти,— озвалась пані Брігітта Франк.

— О, вони такі брудні! — докинула пані Фішер.

— Ви, мабуть, придивились до дітей у гетто? — звернувся до мене Франк. — Вони жахливі, правда? Такі брудні! і всі в струпах, вошиві. А худющі — самі скелети! Дитяча смертність у гетто дуже висока. Яка смертність у варшавському гетто? — спитав він, обернувшись до губернатора Фішера.

— П'ятдесят чотири відсотки,— відповів той.

— Євреї — це хвора раса, вони в стані повного виродження,— провадив далі Франк.— Геть усі каліки й дегенерати. Вони не вміють ні виховувати, ані лікувати своїх дітей, як, скажімо, ми, німці.

— Німеччина — країна високої культури,— зауважив я.

— Так, звичайно, щодо дитячої гігієни, то Німеччина стоїть на першому місці в світі. Ви звернули увагу на величезну різницю між німецькими і єврейськими дітьми?

— Діти гетто — не діти,— відповів я.

(Єврейські діти — не діти, думав я, ходячи вулицями варшавського, краківського, ченстоховського гетто. Німецькі діти чистенькі. Єврейські діти брудні. Німецькі діти ситі, одягнені та взуті. А єврейські голодні, напівлі, майже босоніж бродять по снігу. У німецьких дітей є зуби. У єврейських зубів немає. Німецькі діти мешкають у чистих будинках, сплять у білих постільках. Єврейські діти живуть у брудних, холодних кімнатах, забитих людьми, сплять на купах лахміття й паперу поруч мертвих та вмираючих. У німецьких дітей є різноманітні іграшки — ляльки, гумові м'ячі, дерев'яні коники, олов'яні солдатики, повітряні рушниці, сурми, дзиги — одне слово, все необхідне для забави. Єврейські діти не мають нічого. Та вони й не вміють бавитися. Так, єврейські діти з гетто і не вміють бавитися. Єдина їхня розвага — це ходити за похоронними віzkами, повними трупів або ж бігати до фортеці дивитись, як німці розстрілюють їхніх батьків і старших братиків. Вони не вміють навіть плакати.)

— Звісно, нашим технічним службам нелегко дати собі раду з такою масою трупів,— сказав Франк.— Потрібно щонайменше двісті грузовиків замість отих кількох десятків ручних віzkів, що в нас є. Ми навіть не знаємо, де їх ховати. Це дуже серйозна проблема.

— Сподіваюсь, ви їх усе-таки поховаєте? — спитав я.

— Безперечно! Не віддамо ж ми їх на харч їхнім родичам,— засміялася Франк.

Сміялись усі, я, звичайно, теж. Справді-бо, думка про те, що їх могли не поховати, видалась смішною. Пані Брігітта Франк аж зайшлася од сміху і, схопившись руками за груди, белькотала:

— Ach so, ach so, wunderbar!

А вечеря тим часом наближалася до кінця: залишалася ще церемонія, що її німецькі мисливці називають «честю ножа». «Супровід Орфея»,— як сказав Франк словами Аполлінера,— завершувала молода сарна з Радзівіллових лісів. За старовинним звичаєм польських мисливців, сарну піднесли до столу на списках двоє камергерів у синіх ліvreях. На спині сарни стирчав червоний гітлерівський прапорець із чорною свастикою в білому колі. Всі підхопились і заплескали пані Фішер. Вона зашарілася і, вклонившись, запропонувала «честь ножа» пані Брігітті Франк.

Граційно нахилившись, пані Брігітта Франк узяла з рук пані Фішер мисливського ножа з довгим лезом і ручкою з оленячого рогу і встремила його в спину сарни.

Неквано і вправно, навіть дещо граційно, що викликало в присутніх

вигуки подиву й оплески, пані Брігітта Франк вирізала зі спини, стегон та грудей сарни великі шматки ніжного червоного м'яса і з допомогою Кейта почала роздавати гостям. Щоразу, вибираючи, кому дати черговий шматок, вона хитала головою, водила очима, витягувала губи й удавала, що вагається. Першим було вшановано мене, мабуть, як сказав Франк, через мій статус іноземця. Другим, на превеликий мій подив, був сам Франк і останнім, на іще більший мій подив, був не Фішер, а Еміль Гасснер.

Закінчення церемонії всі зустріли гучними оплесками, пані Брігітта Франк відповіла низьким, граційним уклоном. Ніж застався стриміти в спині сарни, біля червоного прапорця з чорною свастикою, і мушу признались, що вигляд цього ножа й прапорця, вstromлених у спину невинної тварини, викликав у мене бентежність, до якої домішувався страх від розмови, яка знов непомітно повернулася до теми гетто.

Щедро поливаючи золотавим соусом свій шматок м'яса, губернатор Франк почав розповідати, як ховають єреїв з гетто.

— Шар трупів, шар вапна, потім знов шар трупів... — пояснював він, і це звучало, як «шмат м'яса, підлива, шмат м'яса, підлива».

— Найгігієнічніший спосіб, — зуважив Вехтер.

— Що стосується гігієни, то живі єреї набагато заразніші од мертвих, — мовив Еміль Гасснер.

— Це безперечно! — підтримав його Фішер.

— За мерців я не турбуюсь, — сказав Франк. — Мене тривожать діти. На жаль, ми майже не спроможні знізити дитячу смертність у гетто, та я все ж таки хотів би чимось полегшити страждання цих нещасних малюків, хотів би навчити їх любити життя, усміхатись.

— Усміхатись? — спитав я. — Ви хочете їх навчити усміхатись? Усміхатись у гетто? Єврейські діти ніколи не навчаться усміхатись, навіть якщо ви вчитимете їх цього різками. Вони ніколи не навчаться навіть ходити. Хіба ви не знаєте, що єврейські діти не ходять, а літають? Вони мають крила.

Всі мовчки дивились на мене, затамувавши дух.

— Крила? — вигукнув Франк і невтримно зареготав. Приставивши до голови руки, він почав вимахувати ними, наче крильцями, і, душачись од сміху, вдавав пташиний щебет: Цвірінь! цвірінь! цвірінь!

Слідом за ним усі заходились вимахувати руками й цвіріньчати:

— Ach so! Ach so! Цвірінь! цвірінь!

Нарешті обід закінчився. Пані Фішер усталла й повела нас до свого салону, де колись був кабінет полковника Бека. Крісло, в якому я сидів, торкалося спинкою колін статуї грецького атлета з білого мармуру. З люстри лилося м'яке світло, в каміні потріскували дубові поліна. Було тепло, пахло коньяком і тютюном. Довкола лунали хрипкі голоси впередміш з отим німецьким сміхом, що завжди викликає в мені якусь тривогу.

Кейт змішивав у кришталевих келихах червоне бургундське вино з білим шампанським. То був Türkischblut — «турецька кров» — традиційний напій німецьких мисливців, який вони пили, повернувшись із полювання.

— То кажете, єврейські діти мають крила? — звернувся до мене Франк. — Якщо ви скажете це в Італії, всі італійці вам повірять. Отак і народжуються легенди про єреїв. Коли вірити англійським й американським газетам, то німці в Польщі тільки те й роблять, що вбивають єреїв зранку й до вечора. А ви в Польщі ось уже понад місяць — скажіть,

чи бачили ви, щоб німець бодай пальцем торкнув єрея? Погроми — та-ка сама легенда, як і крильця єврейських дітей. Тож пийте спокійно,— докинув він, підносячи до рота келих «турецької крові»,— пийте, не бійтесь, любий мій Малапарте: це не єврейська кров.

— Prosit! — відповів я і, съорбнувши з келиха, розповів про єврейський погром у містечку Ясси, на радянсько-румунському кордоні.

КРИКЕТ У ПОЛЬЩІ

— І скільки єреїв загинуло тоді в Яссах? — з іронією в голосі спітав Франк, випростуючи ноги до каміна.

Всі дивились на мене із співчуттям. В каміні потріскував вогонь, сніг білими пальцями стукає у вікна. Час від часу холодний північний вітер заливав у руїнах сусіднього «Англійського готелю», крутів сніг на просторій безлюдній площі. Я підійшов до вікна й став дивитись на залиту місячним світлом площину. Чіткі постаті солдатів рухались по тротуару перед готелем «Європейський». Там, де колись височів собор, тепер чистим білим укривалом все довкола заслав сніг. Я озирнувся на Франка.

— Згідно з офіційним повідомленням віце-президента румунської ради Міхая Антонеску, вбитих налічувалось п'ятсот чоловік, — відповів я. — Але за даними полковника Лупу, кількість замордованих єреїв досягає шести тисяч.

— Солідна цифра, — зауважив Франк. — Але сам спосіб нечесний. Так не роблять.

— Еге ж. Так не роблять, — підхопив губернатор Варшави Фішер, несхвально похитуючи головою.

— Надто брутално, — мовив губернатор Кракова Вехтер, один з убивців Дольфуса.

— Румуни — нецивілізований народ, — презирливо зауважив Франк.

— Так, їм бракує культури, — погодився Фішер.

— Хоч, може, в мене й не таке м'яке серце, як у вас, — мовив Франк, — та я розумію і цілком поділяю ваш жах очевидця тієї ясської різанини. Я засуджу погроми як людина, як німець і як генерал-губернатор Польщі.

— Very kind of you¹, — сказав я, вклонившись.

— Німеччина — країна високої цивілізації. Ми, німці, засуджуємо варварські методи, — заявив Франк.

— Атож, — хором підхопило товариство.

— Німеччину чекає велика місія — цивілізувати Схід, — проголосив Вехтер.

— Слово «погром» не німецького походження, — сказав Франк.

— Авжеж, це єврейське слово, — мовив я і всміхнувся.

— Не знаю, єврейське воно чи ні, — відказав Франк, — але знаю, що воно не ввійшло й ніколи не ввійде в німецький лексикон.

— То слов'яни мастаки на погроми, — сказав Вехтер.

— Ми, німці, в усьому керуємося здоровим глуздом, а не інстинктами: у нас до всього науковий підхід. Коли це необхідно, але тільки конче необхідно, — повторив Франк, чітко вимовляючи кожен склад і пильно дивлячись на мене, — ми діємо методами хірурга, а не м'ясника. Хіба ви бачили коли-небудь убивство єрея або іншу розправу на вулицях ні-

¹ Це дуже мило з вашого боку (англ.).

мецьких міст? Правда ж, ні? Ну, трапляється, інколи поліція розжene демонстрацію студентів або розборонить жінок, що посварились. Проте за короткий час у Німеччині не залишилося жодного єврея.

— Вся справа в методі й організації,— сказав Фішер.— Убивати євреїв — не в німецькому дусі. Це дурна робота, марна трата часу й зусиль. Ми їх вивозимо до Польщі й розміщуємо в гетто. А там вони — повні господарі, роблять, що хочуть. У гетто польських міст євреї живуть, як у вільній республіці.

— Хай живе вільна республіка польських гетто! — вигукнув я і підніс келих із шампанським, що його мені люб'язно налила пані Фішер. Мені трохи паморочилась голова.

— Віват! — гукнули всі хором, підняли келихи і випили.

— Любой мій Малапарте,— вів далі Франк, кладучи мені на плече руку.— Німецький народ став жертвою брудних наклепів. Ми не народ убивць. Коли ви повернетесь до Італії, то, сподіваюсь, розповісте, про все, що бачили в Польщі. Ваш обов'язок як чесної й безсторонньої людини — сказати правду. Отож ви з чистим сумлінням зможете сказати, що німці в Польщі — це велика, миролюбна, роботяча сім'я. Ось і ви зараз перебуваєте в чистім, простім, чеснім німецькім домі. Бо ж Польща — це чесний німецький дім. Погляньте самі,— і повів рукою довкола себе.

Я озирнувся по салону. Пані Фішер вийняла з якоїсь шухлядки картонну коробку, а з коробки — великий клубок вовняних ниток, спиці, почату шкарпетку й кілька мотків вовни. Нахилившись до пані Брігітти Франк, наче питуючи дозволу, поправила на переніссі окуляри й спокійно заходилася плести. Пані Брігітта Франк розправила моток вовни, надягла його на зап'ястя пані Вехтер і почала спритно й граційно перемотувати в клубок. Пані Вехтер сиділа, випнувши груди, і легкими рухами зап'ясть допомагала нитці змотуватись плавно. Ці три жінки, що сиділи, лагідно всміхаючись одна до одної, уособлювали собою міщанську добродушність. Генерал-губернатор Франк з любов'ю й гордістю дивився на них. Тим часом Кейт і Еміль Гасснер краяли торти і розливали каву в порцелянові чашки.

Я відчував легке сп'яніння й дивився на весь цей бюргерський затишок, слухав подзві'якування спиць, потріскування вогню в каміні, плямкання ротів, що уминали торт, легкий дзенькіт порцелянових чашок, і в душу потроху закрадалася неясна тривога. Франкова рука, яка лежала на моєму плечі, хоч і не тисла на нього, чомусь гнітила мене. І поволі пригадуючи все, що я знов про Франка, — його слова, його вчинки, я дедалі більше пересвідчувався, що це не така людина, про яку можна легко й швидко скласти собі уявлення.

Тривога, яка завжди охоплювала мене в присутності Франка, породжувалася саме цією складністю його натури, своєрідним поєднанням практичного розуму, чесності, грубого цинізму й показної чулості. В його натурі було якесь темне царство, недоступне пекло, з якого раз по раз вихоплювалися блискавичні спалахи, осяваючи його друге, потаємне обличчя.

Думка, яку я вже встиг скласти собі про Франка, була безперечно негативна.

Я вже знов цілком досить, щоб почувати до нього відразу. Та мое сумління ще не дозволяло мені зостатись при цій думці. В тому, що я знов про Франка, почали з досвіду інших людей, а почали зі свого

власного, чогось бракувало, а чого — я й сам не відав, мабуть, сподівався, що ось-ось появиться якась невідома мені деталь.

Я хотів спіймати Франка на якомусь слові, русі, невиправданому вчинкові, які б розкрили його справжнє обличчя. І це слово, цей рух, цей невиправданий вчинок мали ту ж мить зірвати покров з темного коріння його жорстокого розуму, зі злочинного підкладу його натури.

— Так, Польща — це чесний німецький дім,— повторив Франк.

— Чому б вам не зайнятись якою-небудь жіночою роботою? — спитав я.— Вашу генерал-губернаторську гідність це аж ніяк не принизило б. Король Швеції Густав V, наприклад, вишивав вечорами в тісному колі сім'ї та близьких осіб.

— Та невже? — здивовано вигукнули в один голос жінки.

— А що ж іще лишається робити нейтральному королеві? — засміявся Франк.— Якби він був генерал-губернатором Польщі, то, гадаєте, знайшов би час на якесь там вишивання?

— Польський народ, безперечно, почувався б щасливішим, якби мав генерал-губернатора, що вишиває.

— Ха-ха-ха! Та я бачу, що це у вас просто якась нав'язлива ідея,— сказав Франк.— Недавно ви вже хотіли мене переконати, що Гітлер — жінка, а тепер умовляєте мене зайнятися якоюсь жіночою роботою. Ви й справді певні, що Польщею можна правити з допомогою в'язальних спиць або голки для вишивання? Ви хитрун, мій любий Малапарте!

— У певному розумінні ви теж вишиваєте,— відповів я.— Ваша гнучка політика — це справжня вишивка.

— Я не шведський король, що марнує час, як та вихованка пансіону,— пихато відказав Франк.— Я вишиваю на полотні нової Європи.

По цих словах він неквапно, королівською ходою попрямував до дверей.

Я пішов до вікна й сів у крісло, звідки міг бачити всю широчезну Саську площину зі зруйнованими будівлями. На мене найшли спогади, в уяві мимохіть постали знайомі обличчя. Всі вони були вже привиди, тіні. І я теж був привидом у тому далекому своєму віці, може, й щасливому, але вже мертвому. Я теж був тінню, неспокійною й сумною біля цього вікна, перед оцим краєвидом моїх юних літ. Я заплющив очі й дивився на бліді образи, слухав любі мені, але трохи притлумлені голоси, аж раптом до вух моїх долинула ніжна музика. То були перші звуки «Прелюдії» Шопена. Крізь прочинені двері я побачив у сусідній кімнаті Франка, який сидів біля фортепіано пані Бек, схиливши голову на груди. Бліде чоло його було зрошене крапельками поту. Вираз глибокої муки робив його горде обличчя сумирним. Він важко дихав, кусав нижню губу. Очі в нього були заплющені, я бачив, як тремтять його повіки. «Він хворий»,— подумав я. І ця думка мені чомусь не сподобалась.

Всі слухали мовчки, затамувавши дух. Звуки «Прелюдії», такі чисті, такі легкі, кружляли в повітрі, ніби скинуті з літака листівки, на кожній з яких було надруковано великими яскраво-червоними літерами: «Хай живе Польща!» Я дивився у вікно на сніжинки, що поволі падали на широку площину, і на кожній сніжинці бачив викарбуване червоним по білому: «Хай живе Польща!» Ці самі слова вчуvalись мені в музиці Шопена і в жовтні 1919 року. І тоді чисті, легкі звуки кружляли в повітрі, мое листівки з літака...

І ось тепер, у палаці Бруля, за кілька кроків від руїн королівського палацу, в теплому, синюватому від тютюнового диму повітрі, в цій бургерській атмосфері чисті й бунтівні звуки Шопена злітали з-під білих,

пещених рук Франка, німецького генерал-губернатора Польщі. І почуття сорому й обурення виповнило все мое єство.

— Грає, як ангел! — прошепотіла пані Брігітта Франк.

Музика раптом урвалася, Франк став на порозі. Пані Брігітта підвелася в пориві, відкинувши клубок шерсті, пішла назустріч і поцілуvala йому руки. А Франк стояв, наче суворий священик, котрий щойно приніс богові якусь містичну жертву. Я так і чекав, що пані Брігітта зараз упаде навколішки перед цим божеством. Та вона схопила Франкові руки, підняла їх догори й урочисто мовила:

— Дивіться! Дивіться, які руки мають ангели!

Я глянув на малі, тендітні, білі-білісінські руки Франка, дивуючись, що не бачу на них плям крові.

Кілька днів я не мав нагоди бачитись ні з генерал-губернатором Франком, ні з губернатором Варшави Фішером: вони обговорювали з Гіммлером, котрий несподівано приїхав з Берліна, делікатне становище, яке склалось у Польщі внаслідок поразок на Східному фронті (то були перші дні 1942 року). Особисті стосунки між Гіммлером і Франком були, як відомо, вкрай погані: Гіммлер зневажав «театральність» та «інтелектуальну витонченість» Франка, а той звинувачував Гіммлера у «містичній жорстокості».

Йшлося про радикальні зміни у нацистському керівництві Польщі; Франк, здавалось, опинився в небезпеці. Та коли Гіммлер знову повернувся до Берліна, виявилося, що Франк виграв партію: зміни обмежилися тим, що губернатора Krakova Вехтера заступив Гіммлерів родич — штадтгауптман Ченстохови, а Вехтера послано губернатором до Львова.

Вехтер тим часом повернувся до Krakova разом із Гасснером і бароном Вользеггером. Пані Вехтер лишилася при пані Брігітті Франк на ті кілька днів, поки генерал-губернатор затримається у Варшаві. А я, перед своїм від'їздом на фронт під Смоленськ, скористався з того, що вся увага гестапо зосередилася на охороні «священного» життя Гіммлера, і нишком порозвозив листи, пакунки з продуктами та гроші, що іх польські емігранти в Італії просили мене передати своїм варшавським родичам і друзям. Таємна передача кореспонденції, бодай одного листа з-за кордону, польським громадянам каралася смертю, тож мені доводилось діяти як найобережніше, щоб не наразити на небезпеку життя адресатів і своє власне. Завдяки своїй обачності та неоціненній допомозі одного німецького офіцера (юнака високої культури і великої душі, з котрим я познайомився за кілька років до того й міцно заприятелював) мені вдалось виконати це добровільно взяте на себе доручення. Гра була небезпечна, але я діяв з людської солідарності, з християнського милосердя й водночас бажаючи зробити бодай що-небудь наперекір Гіммлеру, Франку і всій їхній поліційній машині. Я захопився грою і виграв, але виграв тільки тому, що німцям, які завжди недооцінюють своїх супротивників, навіть на думку не спадало, що я дотримуватимусь правил гри в крикет.

Я зустрівся з Франком через два дні після від'їзду Гіммлера. Того дня за столом генерал-губернатора Польщі в палаці Бельведер у Варшаві почесним гостем був не я, а славетний боксер Макс Шмелінг. Я був задоволений із його присутності, бо це відвертало від мене увагу гостей, і я міг поринути в солодкий сум спогадів про те далеке 1 січня 1920 року, коли я вперше зайшов до цієї зали як член дипломатичного

корпусу, щоб узяти участь у традиційному засвідченні пошани маршалові Пілсудському.

Старий маршал сидів нерухомо посеред зали, спираючись на ефес старовинної кривої шаблі у шкіряних, оздоблених сріблом піхвах. На блідому його обличчі вирізнялися великі сині жили, подібні до шрамів, пишні звислі вуса а ля Собеський. Над широким чолом наїжачилося коротке, підстрижене щіткою волосся.

Відтоді минуло понад двадцять літ, а маршал Пілсудський усе ще ввижався мені в цій залі, де зараз парувала на столі щойно знята зі списа сарна, в соковите м'ясо якої Франк збирався загнати широке лезо мисливського ножа.

Макс Шмелінг сидів по праву руч пані Брігітти Франк, ледь нахиливши голову, і обводив очима своїх співтрапезників. Зріст дещо вищий середнього м'які риси обличчя, круглі плечі, майже вишукані манери. Навіть не вірилося, що під оцим сірим елегантним костюмом, пошитім, очевидно, в якогось нью-йоркського або віденського кравця, причаїлась така сила. Поважний, мелодійний голос — він говорив неквапно, усміхаючись, може, через ніяковість, а може, через властиве атлетам несвідоме почуття самовпевненості. Глибокий і ясний погляд чорних очей. Серйозне, приємне обличчя. Шмелінг сидів, подавшись трохи вперед і спершись руками на край столу. Він пильно, навіть трохи підозріливо дослухався до розмови і час від часу спиняв погляд на Франкові, ледь помітно всміхаючись своєю шанобливою і воднораз іронічною усмішкою.

Франк грав перед Шмелінгом нову для мене роль — роль інтелектуала, який хизується перед атлетом, мов той павич, демонструючи своє найкраще пір'ячко, і, вдаючи, ніби шанобливо схиляється перед цією подобою Геракла, вихваляючи його широкий мускулястий торс, круглі біцепси та велетенські тверді кулаки, насправді курить філіам на вівтарі Мінерви. Перебільшеною ченістю, пишномовним вихвалянням атлетичних чеснот Шмелінга Франк ніби стверджував незаперечну перевагу інтелігентності й культури над грубою силою. Макс Шмелінг не ображався, але й не приховував свого подиву і явної недовіри, наче споглядав невідомий йому досі людський тип. На запитання Франка він відповідав обережно і наполегливо намагався применити все те, що протиставлялось йому, як атлетові.

Франк розпитував його про Кріт і серйозне поранення, яке Шмелінг дістав у цій авантюрній героїчній операції з десантом. І додав, повернувшись до мене, що, коли Шмелінга несли на ношах, англійські полонені вітали його вигуками: «Хелло, Максе!»

— Я лежав на ношах, але не був поранений,— сказав Шмелінг.— Повідомлення, що в мене серйозно поранене коліно, було вигадкою Геббелльса з метою пропаганди. Ходили навіть чутки, що мене вбито. А насправді я захворів на живіт. Не буду брехати, на мене напали кольки.

— Коли на героїчного солдата нападають кольки живота, в цьому нема нічого ганебного.

— А я ніколи й не думав, що кольки — це щось ганебне,— відповів Шмелінг, іронічно усміхнувшись.— Мене вхопили кольки не зі страху, а з застуди.

— Ніхто, говорячи про вас, не має на увазі страху,— сказав Франк. І, подивившись на мене, додав:— Шмелінг на Кріті показав себе героєм. Він не хоче, щоб його вихваляли, але він — справжній герой.

— Ніякий я не герой,— відказав Шмелінг, і я зрозумів, що йому це

вже набридо.— Я не мав часу навіть вступити в бій. Мене скинули з п'ятсотметрової висоти, і, спустившись на землю, я пролежав у кущах, корчачись від жахливого болю в животі. Коли я прочитав, що мене поранено в бою, то зразу спростував це повідомлення в інтерв'ю одному нейтральному журналістові: так і сказав — то були спазми шлунка. Геббельс ніколи мені цього не простить. Він навіть погрожував мені військовим трибуналом за пораженство. Якби Німеччина програла війну, Геббельс мене б розстріляв.

— Німеччина війни не програє,— суворо урвав його Франк.

— Авжеж,— погодився Шмелінг,— німецька культура не слабує на кольки.

Всі стримано засміялись, Франк теж розтяг губи в поблажливій усмішці.

— У цій війні,— вів далі генерал-губернатор,— німецька культура пожертувала задля вітчизни багатьма своїми найкращими представниками.

— Війна — це найблагородніший вид спорту,— зауважив Шмелінг. Я поцікавився, чи він, бува, не приїхав до Варшави на матч із боксу.

— Я маю організувати ряд зустрічей з боксу між чемпіонами вермахту і СС. Це перші великі спортивні змагання на території Польщі.

— Я б хотів, щоб перемогли чемпіони вермахту,— сказав я.— Це також буде велика політична подія.

— Можливо,— усміхнувшись, відповів Шмелінг.

Франк зрозумів натяк, і на обличчі його з'явився вираз глибокого задоволення. Адже він щойно сам вийшов переможцем у матчі з верховодою СС і не міг стриматись, щоб не натякнути на причини своїх незгод із Гіммлером.

— Я не прихильник насильства,— сказав він,— і Гіммлер, ясна річ, не переконає мене, що порядок і законність у Польщі можна підтримувати тільки постійним насильством.

— Гіммлерові бракує почуття гумору,— мовив я.

— Німеччина — єдина в світі країна, де державному діячеві необов'язково мати почуття гумору,— заперечив Франк.— Але в Польщі справи стоять зовсім інакше.

— Польський народ, певне, вдячний вам за ваше почуття гумору,— сказав я.

— Був би вдячний,— поправив мене Франк,— якби Гіммлер не підтримував насильством мою політику порядку й законності.— І тут же почав розповідати, що в Варшаві ходять чутки про розстріл ста п'ятдесяти представників польської інтелігенції, на який Гіммлер дав наказ перед своїм від'їздом з Польщі без його відома. Ясно, що Франк хотів зняти з себе в моїх очах усюку відповідальність за це масове вбивство. Далі він розповів, що про розстріл йому сказав сам Гіммлер, перш ніж сісти в літак.— Звичайно, я висловив рішучий протест, але справу було вже зроблено.

— Гіммлер, либонь, посміявся з цього вашого протесту,— сказав я.— Зрештою, проводжаючи Гіммлера, ви теж весело сміялись. Отже, це повідомлення вас розвеселило.

Франк спантеличено глянув на мене.

— Звідки вам відомо, що я сміявся? — запитав він.

— Це знає вся Варшава,— відповів я.— Всі про це тільки й говорять.

— Ach, sol — вигукнув Франк, зводячи угору очі.

Я теж глянув на стелю й був прикро вражений: на стелі, де раніше була фреска «Тріумф Венери» — робота якогось італійського художника XVII століття, учня великих венеціанських майстрів, — тепер писалися мальовані гліцинії фіолетового кольору, виконані з точністю й реалізмом того квіткового стилю, який, розвинувшись із «модерн-стайл» 1900 року і пройшовши через декоративні школи Відня та Мюнхена, знайшов урешті своє завершення в стилі третього райху.

Гліцинії здавалися живими. Тонкі, змієвидні стовбури дерлися вгору по стінах зали, вигинаючись і переплітаючись над нашими головами. Серед квітів літали дрібні пташки, барвисті метелики та велетенські волохаті мухи на тлі блакитного неба, чистого й одноманітного, як небо Фортюні.

Мій погляд поволі ковзнув униз, спускаючись з гілки на гілку, й спинився на багатих меблях, розставлених у строгій симетрії попід стінами. То були темні масивні голландські меблі, над якими висіли розписані пейзажами тарелі з дельфтської майоліки й порцелянові тарелі голландської компанії в Індії, яскраво-червоного кольору, з пагодами і водяними птахами. На стіні над високим пишним буфетом у старобаварському стилі висіло кілька натюрмортів фланандської школи. Велетенські вікна затуляли завіси зі світлої грубої тканини, розмальованої квітами і птахами у саксонському стилі.

Мої очі зустрілись зі Шмелінговими, він мляво посміхнувся. Я здивувався, що цей боксер теж відчуває увесь несмак цих гліциній, цих меблів, картин і завіс у залі, де вже нічого не лишилося від колишньої гордості Бельведера — віденського гіпсу, італійських фресок, французьких меблів, венеціанських люстр і де тільки прорізи дверей та вікон, пропорції ніш і випуклостей іще нагадували про його колишню гармонію та примітивну вищуканість шістнадцятого століття.

Пані Брігітта Франк помітила мій розгублений погляд і напевне подумала, що я в захопленні від цього несмаку. Вона нахилилася до мене й, гордо усміхнувшись, повідомила, що сама керувала роботою німецьких декораторів, якій античний Бельведер завдячує нині своїм «чудесним» перетворенням. Гліцинії, що ними вона особливо писала, належали пензлеві однієї визначної берлінської художниці. Але пані Франк дала мені зрозуміти, що це була її власна ідея. Спершу вона думала, що з політичної точки зору доречно б цю роботу замовити якому-небудь польському художникові, але згодом відмовилась від цієї ідеї.

— Треба визнати, що полякам бракує отого релігійного відчуття мистецтва, яке є привілеєм німецької нації.

Цей натяк на релігійне відчуття мистецтва дав Франкові привід довго розводитись про польське мистецтво, про релігійний дух цього народу, що його він називав «польським ідолопоклонством».

— Може, вони й справді ідолопоклонники, — сказав Шмелінг, — та я помічав, що польський простолюд якось нехитро й по-дитячому розуміє бoga.

І розповів, що вчора ввечері, коли він тренував боксерів із вермахту, якийсь дідок, що посипав тирсою дерев'яний поміст рингу, сказав йому: «Якби наш пан Ісус Христос та мав пару отаких кулаків, то він не вмер би на хресті».

Франк, сміючись, зауважив, що якби Христос мав такі кулаки, як Шмелінг, — пару справжніх німецьких кулаків! — то в світі нині велося б куди краще.

— У певному розумінні, Христос із двома німецькими кулаками не надто б різнився від Гіммлера,— сказав я.

— Ach! Wunderbar! — вигукнув Франк, і всі засміялись разом з ним. — Та якби, — провадив він далі, — Христос мав не тільки німецькі кулаки, а й сам був німцем, то світом правив би порядок.

— Я б волів, щоб ним правила милосердя,— сказав я.
Франк голосно зареготав.

— Чи не думаєте ви, що й Христос був жінкою?

— Жінки б цим вельми пишалися, — мило всміхнулася пані Вехтер.

— Поляки переконані,— озвався губернатор Фішер,— що Христос завжди, і в політичних питаннях теж, стоїть на їхньому боці й віддає їм перевагу перед іншими народами, навіть перед німцями. Вся їхня віра, весь їхній патріотизм виходять передусім із цього дитячого уявлення.

— Але ж Христос із його цдейським носом,— мовив Франк, зневажливо засміявшись,— надто хитрий, щоб брати на свою голову так зване польське господарство.

— I вам не сором отак богохулити? — промовила пані Вехтер своєю м'якою віденською говіркою, посварившись на Франка пальцем.

— Даруйте, більше не буду,— покаявся Франк з виглядом спійманого на чомусь негарному хлопчеська і додав:— Якби я був певен, що Христос мав отаку пару кулаків, як Шмелінг, то говорив би про нього обережніше.

— Якби Ісус Христос був боксером,— сказала пані Вехтер,— то він давно б уже нокаутував.

Всі засміялись, а Франк, галантно вклонившись, спитав у пані Вехтер, яким саме ударом міг би нокаутувати його Христос.

— На це запитання пан Шмелінг відповість вам краще, ніж я,— відказала пані Вехтер.

— Відповісти неважко,— озвався Шмелінг, пильно розглядаючи Франкове обличчя, ніби вишкуючи на ньому дошкульне місце.— Вас можна нокаутувати будь-яким ударом. У вас слабка голова.

— Слабка голова? — Франк почервонів, провів по обличчі рукою, марно намагаючись зберегти невимушений вигляд.

Пані Брігітта Франк поспішила йому на допомогу:

— Генерал-губернатор — великий друг польського духовенства: він — щирий захисник католицької релігії в Польщі.

— Справді? — вигукнув я, вдавши, ніби приємно здивований цим. Франк скористався з нагоди звернути розмову на інше:

— Польське духовенство спершу недолюблювало мене. Я зі свого боку теж мав чимало серйозних підстав бути невдоволеним священиками. Та після останніх подій на Східному фронті польське духовенство стало шукати зі мною зближення. А знаєте чому? Бояться, що Німеччина переможе Росію. Тепер між мною і польським духовенством існує повна злагода. I все ж я не змінив і не зміню ані на крихту свою релігійну політику. Щоб завоювати повагу в такій країні, як ця Польща, треба бути послідовним. А я є і зостанусь послідовним у своїй політиці. Польська аристократія? Я її не знаю. Я з нею не спілкуюсь, ніхто з її представників не буває в мене. Я дав їм змогу вільно розважатись і танцювати в своїх палацах. I вони розважаються, залазять у борги, танцюють і не бачать своєї неминучої загибелі. Час від часу вони розплющують очі, бачать, що гублять самі себе, оплакують свою батьківщину, називаючи мене жорстоким тираном і ворогом Польщі, а тоді знов по-

чинають розважатись. Буржуазія? Більшість багатих буржуа втекла тридцять дев'яного року за кордон в обозі польського уряду. Нині їхніми маєтностями порядкуть німці. А та частина польської буржуазії, що лишилася тут, смертельно вражена крахом своїх ліберальних ілюзій і палить за собою останні мости; ставши в опозицію, вона з самого початку займається порожньою балаканіною і марнimi змовами, які я сам для неї вигадую й розплутую за її плечима. Всі поляки, а надто поляки-інтелектуали,— природжені змовники. Їхня єдина втіха нині — це змога вдовольнити цю свою пристрасть. Та в мене довгі руки, і я вмію ними діяти. У Гіммлера руки короткі, тож він тільки й знає розстріли та концтабори, проте не знає, що поляки не бояться ні смерті, ні тюрем. Середні школи та університети були осередками патріотичних змов. Я їх позакривав. Навіщо країні, де нема культури, середні школи та університети? Тепер візьмімо пролетаріат. Селяни збагачуються за рахунок чорного ринку, і я їм у цьому не заважаю. Навіщо? Чорний ринок знекровлює буржуазію, викликає голод серед промислового пролетаріату, перешкоджаючи таким чином створенню єдиного фронту робітників і селян. Робітники працюють мовчки під керівництвом технічного персоналу. Коли ми сюди прийшли, польські техніки не втекли за кордон, не покинули заводи, а лишилися на своїх місцях. І техніки, і робітники — наші вороги, але вороги, гідні поваги. Вони не беруть участі у змовах — вони працюють. Можливо, їхня поведінка не завжди задовольняє нас. У шахтах, на фабриках, у доках ходять комуністичні листівки, видруковані в Росії й таємно завезені до Польщі. Ці листівки заликають польських техніків і робітників не знижувати виробітку, працювати дисципліновано, щоб не давати гестапо приводу для репресій. Адже коли робітничий клас не дозволить, щоб Гіммлер зламав йому хребта, не розсіється по цвінтарях і концтаборах, то після війни він буде єдиним класом, який зможе взяти владу в свої руки. Це, звісно, якщо Німеччина програє війну. А якщо виграє, то буде змушенна спиратись у Польщі знов-таки на цей єдиний уцілілий клас. І ось польська буржуазія звинувачує мене в тому, що я — автор тих листівок. Це вже наклеп. Ті листівки — не моя робота, але я не заважаю їм розповсюджуватись. У наших інтересах, виходячи з вимог воєнного часу, зберегти високий рівень польської промислової продукції. Тож чому б нам нескористатися з комуністичної пропаганди, яка закликає робітничий клас не завдавати шкоди воєнному виробництву? Інтереси Росії і Німеччини в Європі непримиренні. Але є точка, в якій вони співпадають, — це підтримання працездатності робітничого класу. Аж поки Німеччина розчавить Росію, або Росія — Німеччину. Тепер щодо євреїв. У гетто вони користуються цілковитою свободою. Я нікого не переслідую. Хай аристократи програють гроші й розважаються танцями, хай буржуазія організовує змови, хай селяни збагачуються, а робітники працюють. Я досить часто примружу на це око.

— Щоб прицілитись із рушниці, теж примружують око, — зауважив я.

— Можливо. Але я прошу не перебивати мене, — провадив далі Франк, хвилину повагавшись. — Справжня батьківщина поляка, його справжня *Rzeczpospolita Polska*¹ — це католицька віра. Це єдина батьківщина, яка лишилась у цього нещасного народу. Я її шаную й бороню. Спочатку було багато причин для незгод між мною й духовенством.

¹ Польська Республіка (польськ.).

Нині все змінилося. Після останніх подій на російському фронті польське духовенство змінило своє ставлення до німецької політики в Польщі. Церковники мені не допомагають, але й не чинять перешкод. Німецька армія зазнала поразки під Москвою, Гітлерові не вдалося, або, точніше, ще не вдалося, розчавити Росію. Польське духовенство боїться росіян дужче, ніж німців, боїться комуністів дужче, ніж нацистів. Як бачите, я говорю з вами цілком відверто. І так само щиро кажу вам, що схиляю голову перед польським Христом. Ви можете заперечити: мовляв, я схиляюсь перед ним тому, що він беззбройний. Я б схилився перед польським Христом, якби він навіть був озброєний автоматом. Бокцього вимагають інтереси Німеччини, а також мое сумління німецького католика. Мушу погодитись лише з одним звинуваченням поляків: я заборонив їм ходити на прощу до матері божої ченстоховської. Але я мав на це право. Було б украй небезпечно допускати, щоб час від часу біля святого місця збиралася стотисячний натовп фанатиків. Майже два мільйони чоловік щороку ходили на прощу. Я заборонив це, а також заборонив виставляти образ матері божої. А за все інше, в чому мене звинувачують, я звітую тільки перед фюрером і своїм сумлінням.

Генерал-губернатор скінчив свою промову й озирнувся на присутніх. Усі мовчали, пильно дивлячись на нього. Пані Брігітта тихо плакала. Пані Вехтер і пані Фішер були зворушені. Франк, витираючи чоло носовичком, повернувся до мене, всміхнувшись і спітав:

— Адже ви були в Ченстохові? — I, не чекаючи відповіді, провадив далі: — У ченстоховському храмі ви напевне чули бій барабанів та звуки срібних сурм і теж, либонь, повірили, що то голос Польщі. Hi, Польща мовчить. Вона тепер байдужа й німа, як труп. Безмежне й холодне мовчання Польщі сильніше за наші голоси, за наші крики, за постріли наших гвинтівок. Боротися з польським народом — однаково, що битися з трупом. Хоч і відчуваєш, що народ цей живий, що в жилах його пульсує кров, а в грудях палає люта ненависть, яка дужча, набагато дужча від тебе. Це однаково, що битися з живим мерцем. Так, із живим мерцем. Ха-ха-ха! Мій любий Шмелінг, вам коли-небудь доводилось битися з мерцем?

— Hi, не доводилось, — відповів той здивовано і пильно глянув на Франка.

— А вам, любий Малапарте?

— Hi, я теж ніколи не бився з мерцем, — відповів я, — проте був свідком бійки живих людей і мерців.

— Та невже? — вигукнув Франк. — Де ж саме?

— В Подул-Ілоаєй, — відповів я.

— Подул-Ілоаєй? А де воно — це Подул-Ілоаєй?

Подул-Ілоаєй — румунське містечко на кордоні з Бессарабією. Лежить воно в курній долині під блакитним небом, повитим білим серпанком куряви.

Був кінець червня 1941 року, минуло всього кілька днів після величного погрому в Яссах. Я їхав до Подул-Ілоаєй разом з італійським консулом Сарторі та Ліно Пеллегріні, бравим хлопчиною, але «дурним фашистом», як його називали. Він надсилив до газет Муссоліні статті, в яких вихвалював маршала Антонеску та інших кровопивць, що стільки горя принесли румунському народові.

Справа в тому, що через два дні після погрому з Ясс до Подул-Ілоаєй, де начальник ясської поліції вирішив створити концентраційний табір, відійшов поїзд з єреями. За нашими розрахунками, поїзд от-от мав прибути на місце призначення. Отож, за пропозицією Сарторі, ми іхали до Подул-Ілоаєй.

Залізниця бігла паралельно з шосе. Ми вже під'їздили до Подул-Ілоаєй, коли раптом до нас долинув довгий паровозний свисток. Ми перезирнулись і зблідли, немовби впізнавши його. Скоро ми побачили і сам поїзд. Він свистів, зупинившись перед закритим семафором. Потім тихо рушив, і ми теж поїхали по шосе. Віконця вантажних вагонів були позабивані дошками. Відстань у якихось двадцять кілометрів поїзд долав аж цілих три дні: весь час доводилось давати дорогу військовим ешелонам. Та, зрештою, йому не було куди поспішати.

Поїзд загнали в тупик. Стояла задушлива полуденна спека. Станційні службовці порозходились на обід. Машиніст, кочегар і солдати-конвоїри походили з поїзда і полягали в холодку попід вагонами.

— Негайно відчиніть двері,— наказав я солдатам.

— Не маємо права, домнule капітан.

— Негайно відчиніть! — grimнув я.

— Не маємо права, вагони запломбовані,— відказав машиніст.— Треба звернутись до начальника станції.

Начальник станції саме обідав. Спершу він не захотів переривати своєї трапези, але потім, дізнавшись, що Сарторі — італійський консул, а я — італійський домнule капітан, — устав із-за столу й подріботів за нами з велетенськими щипцями в руках. Солдати підійшли до першого вагона. Дерев'яні, обкуті залізом двері не піддавались, неначе зсередини їх тримали сотні рук. Начальник станції гукнув:

— Гей ви там, усередині! Допомагайте і ви!

Ніхто не відповів. Тоді ми натиснули на двері гуртом. Сарторі стояв якраз навпроти дверей і, витираючи хусточкою обличчя, дивився на них. Нараз двері подалися, розчахнулись, і натовп в'язнів посипався на Сарторі, звалив його й поховав під собою. То все були мерці. Вони сипалися з вагона, падали важко, з глухим гупанням, мов цементні статуй. Завалений ними, придавлений їхньою холодною вагою, Сарторі пручався, силкуючись звільнитися з-під цього смертельного тягару, але марно. Мерці сипалися на нього лавиною. Мерці люті, вперті, жорстокі. Мерці божевільні. Лихо тому, кого вони зненавидять. Лихо тому, хто обрахтує мерця, зачепить його себелюбство або гідність. Мерці ревниві й мстиві. Вони нікого й нічого не бояться — ні ударів, ні ран, ні навіть смерті. Б'ються мовчки, не відступають ані на крок, не випускають своєї здобичі, ніколи не тікають. Б'ються до останнього з холодною впєртістю.

Мерці навалювались на Сарторі всією своєю вагою, намагаючись розчавити його, інші накидалися згори, холодні, байдужі, ще інші буцали його головами, штовхали ліктями й коліньми. Сарторі хапав їх за волосся, за руки, силкувався відштовхнути, давив за горло, гатив куляками. То була лута, мовчазна боротьба. Ми всі кинулись йому на поміч і насили витягли з-під купи трупів. Замість елегантного костюма на ньому висіло брудне лахміття, зі щоки текла кров. Він був блідий, але спокійний. Сказав:

— Подивітесь, чи немає серед них живих. Якийсь укусив мене за щоку.

Солдати піднялися у вагон і заходились викидати трупів. Сто шістдесят дев'ять чоловік задушилось у щільно забитому вагоні. Повідчинали й інші вагони. Всього було близько двох тисяч трупів. Вони лежали в курявлі біля насипу під палючим промінням сонця, а над ними гули рої мух...

— Так, румуни — некультурний народ,— зауважив Франк.

— Ви помиляєтесь,— заперечив я.— Румуни — велиcodушні й лагідні люди. Мені вони дуже подобаються; ці люди хоробрі, сповнені благородного почуття обов'язку і велиcodушності, вони пролили багато крові за свого Христа і свого короля. Це простий народ, народ селян — неотесаних і добрих. І не їх у тому провина, що люди з правлячих класів, які мали б бути їм за взірець,— з гнилою душою і гнилим розумом. Румунський народ не несе відповідальності за вбивства євеїв. Погроми, зокрема в Румунії, було організовано й здійснено за наказом або з потурння правлячої верхівки.

— Я розумію і поділяю ваше обурення,— сказав Франк.— У Польщі, дякувати богові, а також трохи й мені, ви не побачите такого жаху, май любий Малапарте.

— О, я все одно б не став скаржитись на вас. Це було б ризиковано. Ви посадили б мене щонайменше у концтабір.

— І Муссоліні зовсім не протестував би проти цього.

— Авже. Муссоліні не любить неприємностей.

— Ви знаєте,— з притиском мовив Франк,— що я справедливий і чесний, і що мені не бракує почуття гумору. Тож приходьте до мене без будь-якого страху, коли маєте сказати щось на захист справедливості і законності. Ми у Варшаві, а не в Яссах, і я не начальник яської поліції. Хіба ви забули про нашу угоду? Пам'ятаєте, що я вам сказав, коли ви прибули до Польщі?

— Ви мене попередили, що за мною буде встановлено якнайпильніший нагляд гестапо, але я матиму право діяти, як вільна людина. Ви мене запевнили, що я зможу вільно висловлювати свою думку, так само й ви будете щирі зі мною, точно додержуючи правил гри в крикет.

— Ця наша угода не втратила чинності й досі. Хіба я коли-небудь не додержав правил гри в крикет? Щоб дати вам новий доказ своєї щирості, я скажу, що Гіммлер вам не довіряє. Я за вас заступився. Я йому сказав, що ви не тільки лояльна, а й вільна людина; що ви зазнали переслідувань і відсиділи в Італії в тюрмі за свої книги, за свою свободу духу, за свою дитячу необережність, а не тому, що ви нелояльна людина. Адже по дорозі на фінський фронт ви б дуже легко могли — і ніхто б цьому не перешкодив — залишитися в Швеції, цій нейтральній країні, як політичний емігрант, але ви цього не зробили, бо ви — військовий кореспондент, носите мундир італійського офіцера й честь не дозволяє вам дезертирувати. Я казав також, що ваші книги друкуються в Англії, Франції й Америці, що ви — гідний уваги письменник, і ми б хотіли вам довести, що німецька Польща — така сама вільна країна, як і Швеція. Щоб бути до кінця щирим, скажу вам, що, про всякий випадок, я порадив Гіммлерові дати наказ обшукати вас, коли ви виїжджатимете з Польщі. Може, мені слід було б попередити вас про це заздалегідь, ще коли я тільки збирався дати цю пораду Гіммлерові. У всякому разі, я вас попереджаю зараз. Краще пізно, ніж ніколи. Це теж як у крикеті, правда?

— Майже як у крикеті,— відповів я, всміхаючись.— Але вам було б краще порадити Гіммлерові обшукати мене, коли я в'їжджав до Польщі.

І, щоб дати вам новий доказ своєї лояльності, розповім, як я провів час, коли Гіммлер був у Варшаві.

І я розказав йому про листи, пакунки з харчами та гроші, що іх не просили передати польські емігранти в Італії своїм варшавським друзям і родичам.

— Ach sol Ach sol — засміявся Франк.— І це під самісіньким носом у Гіммлера! Чудово!

— Чудово! Чудово! — підхопило товариство.

— Гадаю, це теж крикет,— мовив я.

— Так, справжній крикет! — вигукнув Франк.— Браво, Малапартел!

І підняв свій келих: — Prosit! ¹

— Prosit! — сказав я.

— Prosit! — повторили всі інші.

І ми випили по-німецькому — одним духом.

Коли всі підвелися з-за столу, пані Брігітта Франк повела нас у сусідню кімнату. То був круглий покій, освітлений двома заскленими дверима, що виходили в парк. Тут колись була спальня маршала Пілсудського. Відбите від снігу м'яке світло розлилося по стінах, меблях і товстих килимах. А надворі на голому гіллі дерев стрибали сірі пташки, статуй Аполлона та Діани стояли на перехрестях алей, убрані в сніг, по парку походжали німецькі вартові з автоматами напоготові.

— В цій кімнаті,— сказав Франк,— якраз в он тому кріслі, де сидить Шмелінг, помер маршал Пілсудський. Він волів, щоб тут нічого не чіпали, щоб усе лишалося, як було. Я наказав тільки винести ліжко. Пам'ять про маршала Пілсудського заслуговує на нашу пошану.

Він помер у цім кріслі між дверима, дивлячись на дерево парку. У великий ніші навпроти засклених дверей стояла канапа, і на ній усілися пан Фішер та генерал-губернатор Франк. У цій ніші раніше стояло ліжко маршала Пілсудського.

Франк голосно розмовляв з Максом Шмелінгом про спорт і чемпіонів.

В кімнаті було душно, в повітрі стояв запах тютюну і коньяку. Мене потроху почала долати втома: я чув голоси Франка й пані Вехтер, бачив, як Шмелінг і губернатор Фішер п'ють коньяк, а пані Фішер усміхається до пані Брігітти, але наче якийсь теплий туман поволі огортає довколишні обличчя, глушив голоси. Я вже стомився від цих облич і голосів, мені було вже несила залишатись у Польщі. На щастя, за кілька днів я мав їхати на фронт під Смоленськ.

І раптом Франк запросив мене провести кілька днів у Татрах, в Закопаному, на знаменитій польській зимовій базі.

«Це неможливо, адже я мушу їхати на фронт під Смоленськ»,— подумав я, але несподівано для себе сказав:

— А чом би й ні? Я б охоче поїхав на п'ять-шість днів до Закопаного.

Франк раптом підвівся й запропонував гостям прогулятись у гетто.

Ми вийшли з Бельведера. Я сів у першу машину з пані Фішер, пані Вехтер і генерал-губернатором Франком. Другою машиною поїхали пані Брігітта Франк, губернатор Фішер і Макс Шмелінг, решта гостей розташувалися у двох інших машинах.

¹ Будьмо! (нім.).

Ось і ворота у високім мурі з червоної цегли, зведеним німцями довкола гетто. Машини зупинились, і ми повиходили.

— Гляньте на цей мур,— звернувся до мене Франк.— Невже це отої жахливий цементний мур, що найжачився кулеметами і що про нього так галасують англійські та американські газети? — І, засміявшись, додав:— Бідолахи-євреї геть усі хворіють на легені, і цей мур принаймні захищає їх од вітру.

— Жахлива аморальність цього муру,— відповів я,— полягає не тільки в тому, що він перешкоджає євеям вийти з гетто, а й у тому, що він не перешкоджає їм заходити туди.

— І все ж,— сміючись відказав Франк,— хоч вихід з гетто карається смертю, євеї заходять і виходять, коли їм тільки заманеться.

— Перелазять через мур?

— О ні,— відповів Франк,— вони вилазять через нори, які подібні до щурячих і які вони прокопують уночі під муром, а на день маскують землею і листям. Вони вилазять через ці нори і йдуть до міста по харчі та одяг. Весь крам чорного ринку надходить у гетто здебільшого через ці нори. Часом хтось із них потрапляє в пастку, переважно діти восьмидесяти років. Ризикують життям із справжнім спортивним азартом. Це теж крикет, правда. Та, зрештою, їм більше нема чим ризикувати. Як ви гадаєте?

— І ви це називаєте крикетом?

— Звичайно. Кожна гра має свої правила.

— У Krakovі,— сказала пані Вехтер,— мій чоловік оточив гетто муром у східному стилі з химерними вигинами та гарними зубцями. Гарний мур у староєврейському стилі.

Всі гучно засміялися.

— Тихш! — сказав солдат, що з гвинтівкою напоготові замаскувався за кутою снігу.

Скерувавши дуло гвинтівки на нору під муром, він прицілився. Другий солдат, вклякнувши позад нього, дивився через його плече. Пролунав постріл. Куля влучила в цеглу вище нори.

— Схибив! — весело вигукнув солдат, клацаючи затвором.

Франк підійшов до солдатів і спитав, у кого вони стріляють.

— В щура,— відказали вони й зареготали.

— В щура? — перепитав Франк і, вклякши позаду солдата, зазирнув йому через плече.

Ми теж підійшли ближче. Дами сміялися, верещали, підіймаючи по діл спідниці, як це роблять усі жінки, коли вони почують згадку про щура.

— Де ж той щур? — спитала пані Брігітта Франк.

— Achtung! — мовив солдат і прицілився.

З нори під муром вистромилася і знов схovalася чорна скуйовдженна голівка. Потім з'явилися рученята і сперлись об сніг. То був хлопчик.

Ляскнув постріл, але й цього разу солдат схибив.

— Дай-но сюди,— сердито мовив Франк.— Не вмієш навіть гвинтівки в руках тримати.

Він узяв у солдата гвинтівку й прицілився.

Тихо падав сніг.

СОБАКИ

БІДНІ СОБАЧКИ!

Сльоті не відно кінця-краю. Чорне, непролазне море багнюки простяглося аж ген за обрій. Глибока українська осінь. Багнюка дедалі набухає, сходить, як ото тісто на дріжджах. З глибин безкрайнього степу вітер несе густий дух болота, змішаний із прілим запахом незібраного хліба й солодкуватим, слабким ароматом соняшників. З чорних зіниць соняшників одне за одним випадають зернятка, осипаються довгі жовті вії, і великі круглі очі стають білі й порожні, мов очі сліпців.

Німецькі солдати, що повертаються з передової, діставшись до села, мовчки кидають гвинтівки просто додолу і сідають спочивати. Заляпані з ніг до голови чорною багнюкою, зарослі, очі позападали й такі ж порожні і безжизні, як у соняшників. Офіцери дивляться на солдатів, на покидані гвинтівки і мовчать. Вже давно «бліцкріг» перетворився на «бліцкріг тридцятилітній». Виграна війна закінчилася, почалася війна програна. І я бачив, як у згаслих порожніх очах солдатів й офіцерів народжувався і зростав страх, розширюючи зіниці, спалюючи коріння вій, що випадали, мов довгі жовті пелюстки соняшників. Коли німець починає боятись, коли його до кісток проймає загадковий німецький страх, тоді він здебільшого викликає в людей жах і водночас співчуття. Його вигляд стає жалюгідним, а хоробрість — мовчазною й розпачливою. І тоді німець робиться лихий.

Російські полонені були вже не ті, що їх у перші літні місяці війни німецькі конвоїри гнали в тил по жовто-сірій куряви безмежного українського степу. Тоді сільські жінки плачучи вибігали на вулицю, давали полоненим їсти й пити. Давали їсти й пити навіть німецьким конвоїрам, що спочивали на дерев'яних лавках, вони весело розмовляли, курили, тримаючи напоготові автомати. Потому колона рушала далі, виходила з села і зникала в зелено-жовтому морі степів. Жінки, старі, діти супроводили колону далеко за село, а потім, зупинившись, ще довго стояли, втираючи сльози й махаючи на прощання. А полонені йшли і йшли далі, раз по раз обертаючись і гукаючи: «До побачення, любі!» А німецькі конвоїри з автоматами на плечі йшли попід стінами соняшників, весело розмовляючи і сміючись. А соняшники повертали голови і довго дивилися своїми круглими чорними очима на колону, що зникала в хмарі куряви.

Та виграна війна швидко закінчилася, почалася війна програна — «тридцятилітній бліцкріг», — і колон полонених ставало дедалі менше. Солдати-конвоїри більше не йшли з автоматами через плече, весело розмовляючи та сміючись, а щільно оточували колону з усіх боків, горлаючи хрипкими голосами, не зводячи з полонених чорних блискучих цівок автоматів. Бліді й худі полонені ледве тягли ноги по грязюці — голодні й невиспані. Жінки, старі й діти дивились на них повними сліз очима, але нічого не могли їм дати — ні шматочка хліба, ні склянки молока: німці забрали геть усе.

— Нічого немає, анічогісінько... — бідкались вони.

— Не турбуйтесь, любі, — втішали їх полонені.

І колона, не спиняючись, переходила село під осіннім дощем, і зникала в безкраїм морі чорної багнюки.

А потім почалися перші «заняття на відкритому повітрі» — «вправи з читання» по колгоспних дворах. Одного разу я теж побував на такому читанні — на колишньому колгоспному подвір'ї поблизу Немирівського, — і відтоді завжди відмовлявся бути присутнім на цих «заняттях». «Чому? — питали мене офіцери штабу генерала фон Шоберта. — Це ж дуже цікавий експеримент».

Полонених вишикували на колгоспному подвір'ї. Попід муром, під просторими повітками безладно стояли сільськогосподарські машини — жниварки, культиватори, плуги, молотарки. Йшов дощ, і полонені змокли до кісток. Вони стояли вже отак зо дві години, мовчки, тулячись один до одного — біляві, обстрижені наголо хлопці з ясними очима. Широкі плескаті долоні, потовщений великий палець — майже всі вони були хлібороби. Серед них можна було впізнати колгоспних механізаторів, різних майстрів — вони мали худі руки з довгими пальцями, відполіровані держаками молотів, рубанками, важелями двигунів.

На подвір'я зайшли німецький фельдфебель і перекладач. Фельдфебель був маленький, гладкий і коротконогий. Зупинившись перед полоненими, він сказав, що зараз буде проведено іспит із читання. Кожен мусить голосно прочитати уривок з газети. Хто успішно складе іспит, той працюватиме писарем в одному з тaborів для полонених, а решта — ті, що не витримають іспиту, — підуть на сільськогосподарські та інші роботи.

За перекладача був зондерфюрер, маленький, худий чоловічок рожків тридцяти, з блідим, усіяним червоними прищами обличчям. Він народився на Україні в Мелітополі — так званий фольксдойч; по-російськи говорив з німецьким акцентом. Коли я вперше з ним зустрівся, то сказав йому, що слово «Мелітополь» означає «місто меду». «Так, у районі Мелітополя багато меду,— відповів він грубим голосом і спохмурнів.— Тільки я бджільництвом не займаюсь — я вчитель». Зондерфюрер переклав слово в слово коротку промову фельдфебеля і менторським томом додав, щоб усі уважно стежили за вимовою, читали старанно і невимушено, бо хто не складе іспиту, той пошкодує.

Полонені слухали мовчки, а коли зондерфюрер замовк, перекинулись кількома словами. Одні поглядали на свої мозолясті, селянські руки, а двоє-троє вдоволено усміхались, певні, що успішно складуть іспит і працюватимуть писарями. Механізатори не мовили й слова, а тільки скоса поглядали на управління колгоспу, де тепер містився німецький штаб. Зиркали іноді й на фельдфебеля, але від зондерфюрера відвертали очі.

— Тихо! — гаркнув раптом фельдфебель.

З'явилася група офіцерів на чолі зі старим полковником. Полковник був високий, худий, трохи сутулій і тяг ліву ногу. Він кинув на полонених неуважний погляд і заговорив монотонно й швидко, ковтаючи слова, але післяожної фрази робив довгу паузу, дивлячись під ноги. Він повторив, що той, хто складе іспит... і так далі, і таке інше. Зондерфюрер слово в слово переклав коротку промову полковника, додавши від себе, що московський уряд витрачав мільярди на школи, — він це знає, бо до війни працював учителем у мелітопольській школі, — і що всі ті, хто не складе іспиту, працюватимуть чорноробами і землекопами; хай нарікають самі на себе, що нічого не навчились у школі.

— Скільки їх? — спитав полковник у фельдфебеля.

— Сто вісімнадцять, — відповів той.

— П'ятірками, дві хвилини на кожну,— наказав полковник.— Ми повинні впоратися за одну годину.

— Jawoh!¹ — клацнув підборами фельдфебель.

Полковник подав знак одному з офіцерів, який тримав під пахвою газети, й іспит почався.

П'ятеро полонених ступили крок уперед, кожен одержав від офіцера газету (то були старі номери «Ізвестий» і «Правди», знайдені в правлінні колгоспу). Потому почали читати по черзі. Полковник підняв ліву руку і завмер, тримаючи її на рівні грудей і пильно дивлячись на годинник. Дощ не вщухав, і газети намокали, згинаючись у руках полонених, а вони, розчервонілі, спотикались, неправильно робили наголоси, перестрибували через рядки. Читати вміли всі, але найкраще читав наймолодший; він читав упевнено, раз у раз відводячи очі від газети. Зондерфюрер слухав з іронічною усмішкою: як перекладач, він був суддею. Так, він був суддею, отож пильно дивився на читців, переводячи погляд з одного на іншого.

— Halt!² — наказав полковник.

П'ятеро полонених змовкли. Фельдфебель гукнув:

— Ti, що провалились, стають ліворуч, а ті, що склали іспит, — праворуч.

І коли перші четверо за знаком судді відійшли ліворуч, по шерензі пробіг сміх — веселий, лукавий селянський сміх. Навіть полковник опустив руку й засміявся.

— Бідолашні,— казали полонені,— тепер вас пошлють на дорогу бити каміння.

Потім настала черга наступної п'ятірки. Ці теж намагались читати добре, але тільки двоє витримали іспит.

— Halt! — скомандував полковник, і троє відійшли ліворуч, а двоє праворуч.

Один із третьої п'ятірки читав особливо добре й швидко, карбуючи кожен склад. Він читав «Правду» за червень 1941 року із зверненням Радянського уряду до народу. Слова дзвінко лунали під дощем. Полонені з заздрістю дивились на товариша, якому випало прочитати ці рядки.

— Браво! — сказав зондерфюрер, неначе пишаючись цим юнаком, що читав так добре.

— Іди праворуч, он туди,— мовив фельдфебель і злегка підштовхнув полоненого до групки тих, що склали іспит.

Іспит тривав близько години. Коли останній полонений одчитав своє, полковник наказав фельдфебелеві:

— Порахувати!

Фельдфебель почав лічити, водячи вказівним пальцем: «Один, два, три...» Ліворуч було вісімдесят сім, праворуч — тридцять один. Тоді, на знак полковника, заговорив зондерфюрер. Він, мовляв, розчарований, що стільки провалилося; йому було б куди приємніше, якби іспит склали всі. У всякому разі додав він, ті, кому не пощастило, хай не журяться: з ними поводитимуться досить добре, якщо тільки вони добре працюватимуть і виявлять більше старанності, ніж свого часу за партою. Потім, коли зондерфюрер змовк, полковник повернувся до фельдфебеля й сказав:

— Усе гаразд. Геть!

¹ Слухаю! (нім.)

² Стій! (нім.)

І не обертаючись, пішов до штабу в супроводі офіцерів, котрі раз по раз озиралися й стиха перемовлялись.

— Ви залишитесь тут до завтра,— сказав фельдфебель до полонених, що стояли ліворуч.— А завтра вас поведуть до трудового табору.

Тим, що успішно склали іспит, він сухо скомандував вишикуватися в шерегу. Коли полонені вишикувались, він швидко перелічив їх, подав знак рукою відділенню СС, що стояло в глибині двору, і скомандував:

— Направо! Кроком руш!

Полонені пішли, карбуючи крок у багнюці. Коли вони дійшли до кам'яної огорожі, пролунала нова команда фельдфебеля:

— Стій! — I, повернувшись до есесівців, які вже звели автомати, він наказав: — Вогонь!

— Отак! — мовив зондерфюрер із Мелітополя, проходячи повз мене.— Треба очищати Росію від цієї письменної наволочі. Селяни і робітники, які добре вміють читати і писати, небезпечні. Всі вони комуністи.

— Але ж у Німеччині всі робітники і селяни добре читають і пишуть,— зауважив я.

— Німецька нація — нація високої культури, nicht wahr? — сміючись, мовив зондерфюрер і попрямував до штабу.

А я зостався посеред подвір'я, перед групою полонених і весь тримтів із жаху.

Потім, у міру того як зростав іхній загадковий страх, німці почали вбивати полонених, що не могли йти пішки, почали палити села, що не могли здати реквізиційним загонам стільки-то зерна і борошна, стільки-то кукурудзи і ячменю, стільки-то коней і голів рогатої худоби. А коли єреїв було майже винищено, вони заходились вішати селян. Вішали за шию і за ноги на деревах, на майданах, довкола порожнього п'єдесталу, де колись височів монумент Леніну або Сталіну, вішали їх біля трупів єреїв, біля єрейських собак, які висіли поруч зі своїми хазяями.

— Ach, die jüdische Hundel¹ — кидали німецькі солдати, які проходили мимо.

Вечорами, коли ми зупинялися на ніч у селі, десь на давніх козацьких землях Придніпров'я, солдати сушили біля вогню мокрий одяг і лаялись крізь зуби. Тепер вони й вітались по-новому: замість «Heil Hitler!» казали «Ein Literl»² і реготали, простягаючи до вогню набряклі, вкриті білимі пухирями ноги.

То були перші козацькі села, що на них ми натрапили під час нашого повільного, важкого й нескінченного маршу на схід. На порогах будинків сиділи бородаті діди і дивились на німецькі обози, що сунули вулицями, час від часу зиркали вгору на небо, на це прекрасне українське небо, ніжне, легке, сперте на пишні доричні колони сніжно-білих хмар на обрії.

— «Berlin raucht «Juno»³, — реготали солдати і кидали дідам останні порожні пачки від сигарет. З куривом стало сутужно, і солдати починали лаятись. «Berlin raucht «Juno!» Я згадав берлінські автобуси, трамваї з цією реклами, метро, де на кожній сходинці червоними літерами було виведено ці слова, згадав берлінський натовп, похмурий,

¹ О, єрейські собаки! (нім.).

² Один літр (нім.).

³ Берлін курить «Юно» (нім.).

лютий, з обличчями, сірими, мов попіл, лиснючими від жиру й поту, жінок із червоними очима і набряклими руками, в заштопаних грубими нитками панчохах, старих і дітей з суворими і злими очима. В цьому похмурому натовпі були і солдати, що приїхали у відпустку зі Східного фронту, мовчазні, худі. Я бачив, як побільшала біла пляма страху в їхніх очах, і думав про цей народ панів, про його марний і жорстокий героїзм.

— «Aus dem Kraftquell Milch»¹ — кричали солдати і кидали українським дідам останні порожні бляшанки з-під сухого молока.

Часом уночі я брав ковдру, йшов у поле, лягав серед прілого колосся і лежав до світанку, чуючи крізь сон торохтіння обозів, тупіт румунської кінноти, гуркіт танків, хрипкі й грубі німецькі голоси та веселі вигуки румунів.

Однієї ночі я ліг серед соняшникового поля. То були справжні соняшниківі хащі, справжній соняшниковий ліс. Великі чорні очі з довгими жовтими віями, затуманені сном, на високих, зігнутих стеблах: соняшники спали, похиливши голови. Ніч була ясна, зоряне небо мінилося зеленою й голубою барвами. Я міцно проспав усю ніч і тільки вдосвіта прокинувся від якогось тихого потріскування. Я затамував дух. Десь поблизу тихо чміхали мотори, хрипкі голоси перегукувались у підліску, вдалини валували собаки. Продовбавши темну шкарапалупу ночі, сонце підіймалось над обрієм, червоне, гаряче, розсипаючи своє проміння по сріблистій від роси рівнині. Тріскотнява стала гучніша й нагадувала вже тріск хмизу в полум'ї або ходу по стерні розбитого війська. Я дивився, як соняшники звільна піднімали жовті вії й розплющували сонні очі. Вони повільно крутились на високих стеблах, повертаючи свої великі чорні очі до вранішнього сонця. Я теж повернувся обличчям на схід і почав дивитись, як із-за червоного досвітнього туману та голубих хмар диму від далеких пожеж повільно випливає сонце.

Потім дощ ущух, і по кількох днях холодного буйного вітру несподівано вдарив мороз. Болото за ніч стужавіло, калюжі взялися блискучою тонкою кригою. Повітря зробилось прозоре, сіро-блакитне небо було якесь потріскане, мов побите дзеркало.

Німецький марш на схід знов набрав швидкості, артилерійська канонада, тріскотня автоматів і татакання кулеметів звучали сухо, чисто, без відлуння. Танки генерала фон Шоберта, які під час дощів повзли у в'язкій непролазній багнюці, мов ті жаби, знов швидко покотили вперед підмерзлими дорогами.

Війська маршала Будьонного — радянського Мюрата — повільно відступали до Дону, лишаючи в тилу окремі кавалерійські частини та з'єднання маленьких танків, що іх німці називали «Panzerferde», тобто «бронеконі». Ці «бронеконі» були невеличкі, дуже рухливі машини, з тактикою, як у кінноти: вони несподівано наскакували з флангів, завдаючи противникові дошкульних ударів, і так само швидко зникали в заростях та підлісках, ховались у складках місцевості, знов несподівано з'являлися, описуючи спіралі та кривулі в полі, на луках.

Проте «бронеконей» ставало дедалі менше. І я питав себе: де ж це Будьонний, де тепер вусатий маршал зі своєю численною кіннотою? В Ямполі, за Дністром, селяни казали: «Постривайте, Будьонний чекає вас за Бугом». Перейшли Буг, тамтешні селяни казали вже, що Будьонний

¹ З джерела енергії молока (н.м.)

за Дніпром. А тепер я чую їх упевнені заяви, що Будьонний чекає нас за Доном. А тим часом німці дедалі загиблювались в українську землю, врізались у неї, мов той ніж, і рана вже нестерпно боліла, ставала небезпечною...

Одного дня німці почали полювати на собак. Спершу я думав, що, може, десь когось покусав скажений собака і генерал віддав наказ усіх їх знищити. Але потім зрозумів, що тут якась інша причина. Щойно передові частини заходили в село, починалося полювання на собак. Есесівці й танкісти гасали вулицями, стріляючи з автоматів та кидаючи гранати в цих бідолашних тварин із жовтуватою шерстю, блискучими червоними очима й кривими ногами, виганяли їх з дворів, ганялися за ними в полі. Собаки тікали в ліси, залазили у рови та ями або шукали порятунку в хатах, заповзаючи під ліжка, лави, піч. Але солдати нишпорили по всіх кутках і вбивали собак прикладами.

Найжорстокішими були танкісти. Здавалося, в них були якісь особисті рахунки з цими нещасними тваринами. Я питав, навіщо вони це роблять.

— Спитайте у собак,— сухо відповідали мені танкісти.

Але старі діди, що сиділи на прильяхах, лукаво посміхалися й ляскали себе долонями по колінах.

— Бідні собачки, — примовляли вони.

Дівчата, що йшли з відрами на коромислі по воду до річки, діти, що ходили в поле закопувати замордованих собак,— у всіх на обличчі блукала сумна і водночас хитра усмішка. Вночі з лісів і степу долинав жалібний гавкіт і моторошне собаче виття. Собаки пробиралися до села, блукали довкола хат, шукаючи поживу, порпались на смітниках. а німецькі вартові хрипко і злякано горлали: «Стій! Хто йде?»

Одного ранку я поїхав на спостережний артилерійський пункт, щоб зблизька подивитись на атаку німецької танкової дивізії. Шеренги важких танків чекали в підліску наказу почати атаку. Був холодний прозорий ранок, я дивився на посріблениі інєем поля, на ліси чорно-жовтих соняшників, осяяніх ранковим сонцем. А сонце було достоту таке, як його описав Ксенофонт у третій книзі «Анабасис Кіра»: воно випливало, мов той юний античний бог, нагий і рожевий, з зеленаво-блакитних вод неба, осяваючи доричну колонаду П'ятирічки та Парфенон важкої промисловості СРСР Із цементу, скла і сталі. З підліска раптом почали виїздити важкі танки, розгортуючись віялом на рівнині.

За кілька хвилин до початку атаки на спостережний пункт прибув генерал фон Шоберт. Танки і передові частини, які просувались слідом за ними, здавалось, були вирізьблені на широкій мідній пластині степу, що простягався на південний схід від Києва. В цій панорамі, в глибокій перспективі дерев, обозів, гармат, машин, коней, солдатів під маскувальними сітками, що згинці бігли за танками з автоматами в руках, було щось від Дюрера. Навіть хрипкі гавкучі голоси, іржання коней, сухі постріли з гвинтівок, різкий скрип гусениць, здавалось, теж були вирізьблені Дюрером у чистім холоднім повітрі цього осіннього ранку.

Генерал фон Шоберт усміхався. Але над ним уже витала тінь смерті, ледь помітна, мов павутиння. Цей віденець із вишуканими манерами, певне, відчував дотик цієї легкої тіні на своєму чолі. Він, здавалось, вже знов, що за кілька днів його літак типу «шторх» приземлиться в аеропорту щойно зайнятого Києва, колеса «шторха» наскочать на міну, і він

зникне в полум'янім букеті вибуху, і тільки його голубий носовичок із вишитими на ньому білими ініціалами лежатиме цілий і неушкоджений на траві. Генерал фон Шоберт походив із старовинної баварської родини. Щось стародавнє й водночас юне проступало в його сухому профілі, в іронічній і сумній усмішці, якась дивна меланхолія бриніла в голосі, коли він у містечку Сорока на Дністрі казав мені: «Ми виборюємо свою смерть». Це означало, що останнім лавром, який увінчає всі німецькі перемоги, буде сама смерть, що німецька нація своїми перемогами завойовує собі смерть. Того ранку він з усмішкою дивився на колону танків, що розгорталася віялом на рівнині під Києвом. На береги цієї дюрерівської гравюри так і напрошуався напис готичними літерами: «Ми виборюємо свою смерть».

Танки, супроводжувані передовими підрозділами, вже глибоко проникли в рівнину. По кількох пострілах глибока тиша повисла над безмежним обширом стерні, соняшників і трав, посріблених першим осіннім приморозком: здавалось, росіяни залишили поле бою і повтікали на той берег річки: табун великих птахів знявся з акацій, дрібні пташки пурхали щебечучи над луками, і крила їх іскрились на сонці; з озера повільно злетіли дві дикі качки. Аж тут з ліска попереду висипали якісь чорні цятки, за ними ще й ще; вони швидко рухались, на мить зникали в чарагах та бур'яні, виринали близче, сунути назустріч німецьким танкам.

— Die Hundel! Die Hundel! — сповненими жаху голосами закричали солдати довкола нас. І справді, ту ж мить вітер доніс лютий гавкіт — гавкіт собачої зграї, що женеться за лисицею.

При несподіваній появлі собак танки закривуляли, відкрили по них несамовитий вогонь, підрозділи, що йшли за танками, спинились, завагавшись, потім почали тікати, охоплені панікою. Собачий гавкіт забив люті ревіння моторів, татакання кулеметів і автоматів, хрипкі вигуки: «Die Hundel! Die Hundel!» Нараз пролунав глухий вибух, потім другий, третій, ще й ще — два, три, чотири танки злетіли в повітря, і в високих фонтанах землі бліснула сталь танкової броні.

— Ax, ці собаки! — мовив генерал фон Шоберт, провівши долонею по обличчю.

То були «протитанкові собаки», яких росіяни навчили шукати іжу під гусеницями танків. Виведені на передову і спущені з поводка, тільки танки починали розгортатися віялом, собаки мчали вперед, під танки, несучи на собі сильний заряд вибухівки, що приводився в дію контактним детонатором — тонким сталевим вусиком, схожим на антенну переносного радіо.

— Die Hundel! Die Hundel! — кричали солдати довкола нас.

Смертельно блідий, з сумною посмішкою на безкровних губах, генерал Шоберт провів рукою по обличчю й глухо сказав:

— Oh, pourquoï, pourquoï? Les chiens aussi...¹

Оточ нічого дивного не було в тому, що німецькі солдати так звісніло полювали на собак. А діди на призьбах сміялися і примовляли: «Бідні, бідні собачки!» Вночі з рівнини долинав гавкіт голодних собак, які бігли до села. «Хто йде?» — кричали німецькі вартові. Діти прокидались, уставали з ліжок і, прочинивши двері, кликали: «Цуцу, цуцу!»

¹ О, чому, чому? Собаки й ті... (франц.)

Одного ранку я сказав зондерфюрерові з Мелітополя:

— Якщо ви навіть і переб'єте всіх собак у Росії, то замість них під ваші танки лягатимуть із зв'язками гранат російські діти.

— Вони теж собачого племені,— відповів він і, сплюнувши, пішов геть.

ПТАХИ

СКЛЯНЕ ОКО

Принцеса Луїза Прусська, небога кайзера Вільгельма II (її батько, принц Йоахім Гогенцоллерн, що вмер кілька років тому, був молодшим братом кронпринца), того вечора мала разом з Ільзою зустрітися зі мною на Потсдамському вокзалі.

— Ми приїдемо на велосипедах, — зателефонувала мені Ільза.

Був весняний вечір, вологий і теплий. Коли я зійшов з берлінського поїзда, сіявся дрібний дощик — наче срібляста курява в зеленкуватому повітрі. На тротуарах перед вокзалом стояли групи солдатів і офіцерів. Я стояв і роздивлявся якийсь мілітаристський плакат, почеплений над входом до вокзалу, коли хтось узяв мене за лікоть.

— Добрий вечір, — привіталаась Ільза. Щоки її почервоніли від швидкої їзди на велосипеді, волосся покуювдалось од вітру. — Луїза чекає вас на площі: вона зосталась біля велосипедів. — I, всміхнувшись, додала: — She's very sad, poor child, bi nice to her¹.

Луїза чекала на нас біля двох прихилених до ліхтарного стовпа велосипедів.

— Comment allez vous?² — промовила вона отією особливою потсдамською французькою говіркою, дивлячись на мене знизу вгору, злегка схиливши голівку і усміхаючись. Потім спитала, чи нема у мене шпильки.

— В усій Німеччині ви тепер не знайдете жодної шпильки, — мовила вона, сміючись.

Вона трошки розірвала спідницю, і це її зіпсувало настрій. Голівку її прикрашав тірольський капелюшок із зеленого фетру. Тютюнового кольору твідова спідниця, стягнений корсетом стан, гольфи. Була рада знов бачити мене. Чому б мені не поїхати з ними до Ліцензее? Вона б уже десь дістала для мене велосипед. Я провів би ніч у замку. Але я не міг: вранці мушу виїжджати до Риги, а потім в Хельсінкі. А чи не можу я відкласти від'їзд? Ліцензее дуже гарний; це, власне, й не замок, а старовинний сільський фільварок, оточений чудовими лісами. А в лісах Ліцензее водяться олені, і взагалі природа там дуже гарна.

Ми рушили в місто. Я йшов поряд з Луїзою, яка вела велосипед. Дощ ущух, вечір був теплий, ясний, хоч місяця й не було видно. Мені раптом здалося, що я йду зі своєю дівчиною рідним передмістям. Я знов став хлопцем, який жив у Прато й увечері йшов на побачення з Б'янкою до воріт фабрики, а потім проводив її додому, ведучи велосипед. На тротуарі після дощу було брудно, але Луїза на це не зва-

¹ Вона дуже сумна, бідолаха, будьте добрі з нею (англ.).

² Як ся маєте? (франц.).

жала: ступала просто в калюжі, достоту як фабричні дівчата з моого міста, достоту як моя Б'янка... В затуманеному небі засвітилися перші зорі, бліді й далекі; пташки щебетали на деревах, голос ріки коливався десь у кінці вулиці, мов завіска на вітрі. Ми спинились на мосту, перехилившись через поручні, щоб подивитись на воду. Луїза витягла шию й стала навшпиньки — так ставала Б'янка на Понте дель Меркатале, щоб подивитись на воду Бізенціо, яка з шурхотом обмиває високий червоний мур, що оточує місто. Я купував пакуночок гарбузового насіння, і Б'янка розважалась, випльовуючи лушпиння в річку.

— Якби ми були зараз в Італії, — мовив я, — то я б купив вам на два сольді гарбузового насіння. Але в Німеччині навіть гарбузового насіння немає. Чи любите ви насіння, Луїзо?

— Коли я була у Флоренції, то щодня купувала пакуночок гарбузового насіння на розі вулиці Торнабуоні. Але все це тепер здається сном.

— Чом би вам, Луїзо, не поїхати в шлюбну подорож по Італії?

— О, ви вже знаєте, що я одружуюсь? Від кого ж?

— Та мені оце нещодавно сказала Агата Ратібор. Приїздіть до мене на Капрі, Луїзо. Я в цей час буду далеко, в Фінляндії, і ви будете в моєму домі повною господинею.

— Не можу. В мене забрали паспорт. Ми не маємо права виїжджати з Німеччини. Живемо в Ліцензее як на засланні.

Життя принцес було нелегке. Вони мали право відходити від дому лише на кілька кілометрів. Луїза сміялася, схиливши голову. Навіть щоб поїхати до Берліна, вона повинна була просити спеціального дозволу.

Дерева відбивалися в ріці, в повітрі плавав легкий сріблястий туман. Коли ми йшли від мосту, якийсь молодий офіцер спинився й привітався до нас. Це був високий білявий юнак з ясним усміхненим лицем.

— О, Ганс! — зашарівши, мовила Луїза.

То був Ганс Рейнхольд: виструнчившись перед дівчиною, він з усмішкою дивився на неї і водночас на солдатів, що, карбуючи крок, наблизялися до нас. То були його солдати; вони поверталися до казарми.

— Ти не хочеш піти з нами, Гансе? — тихо спитала Луїза.

— Не можу. Я ще маю грратись в солдатики, — відповів Ганс. — Сьогодні ввечері я на службі.

— До побачення, Гансе, — мовила Луїза.

— До побачення, Луїзо, — відповів Ганс, підносячи руку до козирка і обертаючись до Ільзи. — До побачення, Ільзо. — Кивнувши мени, він майже бігом наздогнав свій взвід і зник у бічній вулиці.

Луїза йшла мовчки. Над містом зависла тиша, тільки шелестіли по мокрому асфальту велосипедні шини та іноді чулися крохи поодиноких пішоходів; Ільза також мовчала, час од часу стріпуючи маленькою білявою голівкою.

— Наступного місяця Ганс їде на фронт, — сказала Луїза. — Нам ледве вистачає часу, щоб одружитись. — Далі, по хвилі вагання, додала: — Оця війна... — і знову замовкла.

— Ця війна вас лякає? — мовив я.

— Ні, я не те хотіла сказати. Просто в цій війні є щось таке...

— Що саме? — спитав я.

— Та нічого. Сказала б... але це не має значення.

Ми підійшли до ресторану, що містився неподалік від мосту, й заїшли до залу. Там було повно людей. Ми перейшли до невеличкої бічної кімнати, де за столом мовчки сиділи кілька солдатів та якась стара жінка, мабуть, няня, з двома дівчатками.

З Луїзою я почувався невимушено й просто, як з простою дівчиною — селянкою чи робітницею, однією з тих дівчат, що їх можна побачити ввечері у вагонах метро або на похмурих вулицях берлінських передмість.

Спершина рукою на скатертину, Луїза розглядала естампи, що прикрашали стіни кімнати, а я дивився на її руку і впізнавав руки Гогенцоллернів: вивернутий назовні великий палець, малесенький мізинець, ледь довший од інших середній палець. Але зараз Луїзині руки були роз'їдені лугом: червоні, поморщені, порепані, як і руки польських та українських робітниць, яких я бачив, коли вони підкріплялись чорним хлібом, сидячи під муром ливарні в Рулебені, як руки білих рабинь зі сходу, що надвечір заповнюють промислові квартали Панкова і Шпандау.

— Ви б не могли привезти мені з Італії або зі Швеції трошки мила? — спитала Луїза, ховаючи руку. — Я мушу прати собі все сама. Ну й, може, шматочок туалетного мила. — І по паузі додала: — Я б воївла працювати десь на фабриці, як проста робітниця. Je n'en veux plus de cette existence de petite bourgeoisie¹.

— Скоро надійде й ваша черга, — мовив я. — Вас заберуть працювати в ливарний цех.

— Е ні, Гогенцоллернів не візьмуть. В цій Німеччині ми парії. Вони не знають, що з нами робити. — І презирливо докинула: — Зовсім не знають, що робити з імператорською величчю.

В цю хвилину до залу зайшли два солдати з чорними пов'язками на очах. Їх вела, тримаючи за руки, медсестра. Вони сіли за стіл неподалік від нас і наче в克莱кли — мовчазні, непорушні. Медсестра раз у раз оглядалась на нас. Потім щось стиха сказала двом сліпим солдатам, які повернули обличчя в наш бік.

— Які вони молоді! — тихо мовила Луїза. — Мов два хлопчики.

— Цим пощастило, — сказав я. — Війна їх не з'їла. Війна не єсть трупів, вона пожирає тільки живих солдатів.

Луїза сиділа, заплющивши очі, я відчував, як рука її тремтить на моїй.

— Часом я себе питаю, — заговорила вона нарешті, — чи наша родина винна в тому, що коїться нині? Як ви гадаєте, ми, Гогенцоллерни, несемо якусь відповідальність за це?

— А хто нині не несе відповідальності? Я не Гогенцоллерн, однак і я подеколи думаю, що несус якусь частку відповідальності за те, що тепер коїться в Європі.

— Інколи я себе питаю, чи я, будучи німецькою жінкою, повинна любити німецький народ. Жінка з родини Гогенцоллернів мусить любити німецький народ, чи не так?

— Ні, ви не повинні його любити. Але німці, як народ, не такі вже й погані.

— О, так, зовсім непогані, — сказала Ільза, всміхнувшись.

— Хочете, я вам розповім історію про скляне око?

¹ Не можу далі терпіти оце життя дрібної міщенки (франц.).

— Я не хочу слухати страшних історій, — сказала Луїза.
— Це не страшна історія. Це німецька, сентиментальна історія.
— Говоріть тихо, — попросила Луїза, — вас можуть почути сліпі.
— Сліпі найлагідніші люди в світі. Ще є лагідні люди зі скляним оком. До речі, розповім, що я бачив минулої зими в Польщі. Сидів я у кав'янрі «Європейська» у Варшаві. Я щойно повернувся з фронту під Смоленськом, був страшенно стомлений, мене так нудило, що я не міг спати. Вночі я прокидався від нестерпного болю в шлунку, здавалось, якась тварюка гризе мене зсередини. Оркестр награвав старі польські та віденські пісеньки. За сусіднім столиком сиділо кілька німецьких солдатів і з ними дві санітарки. Публіка, що зібралася в кав'янрі, була звичайною собі публікою тих часів — часів злигоднів і рабства. Чоловіки й жінки із страдницьким виглядом мовчки слухали музику або тихо розмовляли між собою. На всіх поношений одяг, несвіжі сорочки, взуття із стоптаними підборами. Жінки стомлено всміхались, але в цій стомленій усмішці, в оцих болісно складених устах не було виразу покірності долі чи якоїсь приниженості. У глибоких, чистих і водночас бентежних очах, мов у поранених птахів, застигли біль і страждання.

А за сусіднім столом сиділи німецькі солдати — з широко розплушеними очима й незворушними обличчями. Я зауважив, що вони зовсім не кліпали повіками. Але й не були сліпі. Деякі читали газети, інші дивились на музикантів, на людей, що заходили й виходили, на офіціантів та — крізь затуманені шиби великих вікон — на широку, порожню, занесену снігом площа Пілсудського.

І раптом я з жахом помітив, що в них зовсім немає повік. За кілька днів перед цим я вже бачив солдатів без повік під склепінням мінського вокзалу, коли повертається зі Смоленська. Цієї жахливої зими тисячі солдатів повідморожували кінцівки, вуха, носи, пальці. Я бачив солдатів, котрі за одну ніч ставали лисими, у них волосся лізло жмутками, як у хворих на парші. А багато хто відморозив повіки. Я з жахом дивився на очі цих бідолашних солдатів, що сиділи в кав'янрі «Європейська» у Варшаві, на оци зіници, що розширювались і звужувались посеред широко розплащеного ока, марно намагаючись захиститись од світла. Я думав собі, що ці нещасні, певно, й сплять з розкритими очима, що їм за повіки править ніч, що вони відбувають день у болісному чеканні темряви, коли нічний морок впаде повіками на їхні очі; що вони засуджені на божевілля, що тільки божевілля затінить їхні очі без повік.

— О, годі! — зойкнула Луїза. Вона, важко дихаючи, дивилась на мене широко розплащеними, якимись аж білими очима. — Замовкніть! Замовкніть, кажу вам!

— То може, розповісти історію про скляне око?

— Ви не маєте права завдавати мені страждань!

— Та це ж тільки християнська історія, Луїзо. Хіба ви не принцеса імператорського дому Німеччини, не жінка з родини Гогенцоллернів, не дівчина з добropорядної сім'ї? Чому ж я не маю права розповідати вам християнські історії?

— Бо не маєте права, — відрубала Луїза.

— Може, вам розповісти історію про діток?

— На бога, прошу, не треба! Невже ви не бачите, що я вся тремчу? Ви мене лякаєте.

— Це історія про неаполітанських дітей та англійських льотчиків. Гарна історія. Адже війна теж має якісь свої гарні сторони.

— Найжахливіше у війні, — сказала Ільза, — це саме оці її гарні сторони. Je n'aime pas voir sourire les monstres¹.

— На початку війни я перебував у Неаполі — саме коли почалися перші повітряні нальоти. Якось увечері я зайшов провідати одного свого приятеля, який мешкав у Вомеро. Поки готувалась вечера, ми сиділи в обвітій виноградом альтанці, курили й розмовляли. Сонце вже сіло, й надворі швидко посутеніло.

«Ця ніч буде ясна, — мовив мій приятель. — Вони напевне прилетять. Треба приготувати в саду подарунки від англійських пілотів».

Я не зрозумів і здивувався, коли мій приятель зайшов до будинку, а потім вийшов звідти з лялькою, дерев'яним коником, дитячою сурмою й двома мішечками солодощів. Не кажучи мені й слова, він заходився розкладати все це між колючками троянд, кущиками латука, на вузенькій стежці та край басейну, де плавали червоні рибки.

«Що ти робиш?» — спитав я.

Він глянув на мене й усміхнувся. І розповів, що його діти під час перших бомбардувань страшенно лякались і що це серйозно позначилось на здоров'ї меншенького. Отож він вирішив перетворити жахливі бомбардування на свято для дітей. Щойно вночі починала завивати сирена повітряної тривоги, як мій приятель та його дружина зіскакували з ліжка, брали на руки малят і, весело гукаючи: «Яка радість! Яка радість! Англійські літаки знов летять скидати вам подаруночки!» — спускались у льох — своє жалюгідне бомбосховище, де дітлахи засинали щасливі, бачачи уві сні подарунки з англійських літаків. Та щоразу, коли десь близько вибухали бомби, малята прокидалися, а батько говорив: «О, о, чуєте? Скидають вам подаруночки!» Уdosвіта, коли гудіння моторів потроху вщухало, батько й мати брали малюків за руки й виводили їх у сад.

«Шукайте, шукайте, — казали вони, — подарунки попадали десь у траву».

Діти нишпорили між мокрими від роси кущами, зазирали під листя салату й знаходили тут ляльку, там дерев'яного коника, а трохи далі пакуночок з цукерками. Тепер малі вже не боялись бомбардувань, а чекали їх з нетерпінням. А іноді, нишпорячи ранком у траві, знаходили маленького заводного літака, очевидно, англійського, якого збили погані німці своїми гарматами, коли він бомбардував Неаполь на радість неаполітанським дітям.

— Oh how lovely!² — гукнула Луїза, плещаuchi в долоні.

— А зараз я вам розповім історію про Зігфріда й кота. Отим двом неаполітанським дітлахам історія про Зігфріда й кота не сподобалась би, але вам вона страх як сподобається! Це німецька історія, а німцям німецькі історії подобаються.

— Німці люблять все німецьке, — мовила Луїза. — А Зігфрід — це німецький народ.

— А кіт, Луїзо? Кого ж уособлює кіт? Може, то теж своєрідний Зігфрід?

— Зігфрід тільки один, — відповіла Луїза.

— Маєте рацію. Є тільки один Зігфрід, а всі інші народи — коти. Але слухайте. Я перебував у невеликому селищі неподалік від палаю-

¹ Не люблю дивитись, як усміхаються потвори (франц.).

² Ой як мило! (англ.)

чого Бєлграда, чекаючи переправи через Дунай. Поодинокі постріли час од часу порушували тишу квітневого ранку. Підрозділ СС чекав наказу починати переправу через ріку; все це були дуже молоді хлопці, з правильними рисами обличчя та ясним холодним поглядом. Вони мовчки сиділи на березі Дунаю, обличчям до бєлградського багаття, автомати на колінах. Один з них сидів остонон, неподалік від мене. То був хлюпчишко років вісімнадцяти, білявий, з блакитними очима й рожевими губами, на яких застигла невинна усмішка. Ми розговорились, завели мову про страхіття війни, руїни, втрату рідних і близьких, непотрібну різню. Він мені сказав, що новобранців СС вчили не зважати на чужий біль. Хочу іще раз підкреслити, що його очі вражали якоюсь незвичайно чистою, небесною голубінню. Він додав, що той, хто не витримає «випробування на коті», не може бути зарахований до загонів СС. «Випробування» ж полягало ось у чому: новобрачець мусив ухопити кота за карк (залишивши вільними лапи, щоб тварина могла захищатись) і маленьким ножем осліпити його.

Луїза вхопила мене за руку, її нігті вп'ялися мені в шкіру.

— Ви не маєте права... — сказала вона, повернувши лиць до двох сліпих солдатів, що мовчки їли, злегка одхилиючи голову назад. Санітарка допомагала їм, спрямовуючи непевні порухи їхніх рук, коли ніж або виделка не втрапляли в тарілку.

— Ой, пробачте, Луїзо, — мовив я, — я теж із жахом слухаю жорстокі історії. Але ви не повинні ігнорувати деяких істин. Не треба ігнорувати й того, що коти, в певному розумінні, — різновид Зігфріда. Ви ніколи не думали про те, що „ристос” — це теж один з різновидів Зігфріда? Що Христос — це розіпятий кіт? Ви не повинні вірити, як вчать вірити німців, що Зігфрід тільки один, а інші народи — коти. Ні, Луїзо, Зігфрід теж належить до родини котів. Ви знаєте походження слова «карутт»? Воно походить від староєврейського «коррâgoth» що означає «жертва». Тож кіт — коррâgoth, жертва, протилежність Зігфрідові; водночас це забитий, принесений в жертву Зігфрід. Тут є один момент, який повертається знову й знову — коли Зігфрід, такий єдиний в своєму роді, стає котом, стає коррâgoth, карутт, це той момент, коли Гімmlер ладнається вийняти йому очі, як тому котові. Доля німецького народу — це перетворюватись в коррâgoth, в жертву, в карутт. Смисл його долі, його історії полягає саме в оцій його метаморфозі із Зігфріда в кота. Ви не повинні нехтувати деякими істинами, Луїзо. Вам також слід знати, що всі ми — Зігфрід, що всім нам випаде стати якогось дня коррâgoth, жертвою, карутт, бо ми християни; Зігфрід також християнин, отже, може стати котом. Імператори, діти імператорів, імператорські племінники теж повинні знати деякі істини. Вам дали дуже погану освіту, Луїзо.

— Я вже більше не Зігфрід, — сказала Луїза. — Я скорше кішка, ніж принцеса.

— Так, Луїзо, ви скорше робітниця, ніж принцеса Гогенцоллерн.

— Ви так гадаєте? — нерішуче спітала Луїза.

— Ви б дуже сподобались робітницям, якби працювали з ними на фабриці.

— Мені б хотілося працювати на фабриці. Я б змінила прізвище й працювала собі як звичайна робітниця.

— А навіщо змінювати прізвище?

— Та, бачте... Думаєте, інші робітниці поважали б мене, якби знали, що я Гогенцоллерн?

— Поважали б стільки, скільки нині важить прізвище Гогенцолерн!

— Розкажіть мені історію про скляне око, — несподівано попросила Луїза.

— Це досить звичайна історія, Луїзо. Може й не варто її розповідати. Це християнська історія. Ви, напевно, знаєте християнські історії, правда? Вони всі схожі одна на одну.

— Що ви маєте на увазі під християнською історією?

— Ви читали «Контрапункт» Олдоса Гекслі? Так от, смерть хлопчика, маленького Філіпта в останньому розділі і є християнська історія. Олдос Гекслі міг обйтися без непотрібної жорстокості й не примушувати дитину вмирати. Одного разу Гекслі запросили до Букінгемського палацу. Королева Марія і король Георг V виявили бажання з ним познайомитись. Це був час найбільшого успіху книги «Контрапункт». Королівська сім'я прийняла Гекслі дуже люб'язно. Вони розмовляли про його книги, про його мандрівки, цікавилися творчими задумами, обговорювали стан сучасної англійської літератури. Поговоривши, Гекслі зібрався йти і вже стояв на порозі, коли його величність, король Георг V спинив його. Він, очевидно, збирався іще про щось запитати письменника, але чомусь вагався. Нарешті він промовив: «Містер Гекслі, королева і я маємо зробити вам один докір. Адже не було ніякої потреби примушувати хлопчика вмирати».

— Oh what a lovely story! ¹ — вигукнула Луїза.

— Це християнська історія, Луїзо.

— Розкажіть мені історію про скляне око, — попросила Луїза, почервонівші.

— Восени 1941 року я був на Україні, недалеко від Полтави. Весь район кишів партизанами. Здавалось, повернулись часи козацьких повстань Хмельницького, Пугачова, Степана Разіна. Партизанські загони діяли в лісах, у дніпровських плавнях, постріли з гвинтівок та кулеметні черги зненацька розтинали тишу — стріляли з руїн, з ярів, з кущів. Потім знов западала тиша — гнітюча, глуха тиша неосяжної української рівнини.

Одного дня німецький офіцер Іхав через село на чолі артилерійської колони. Ніде не видно було жодної живої душі, будинки, здавалось, стояли пусткою вже давно. Поприв'язувані біля порожніх ясел у колгоспних стайннях лежали мертві коні, вони погинули з голоду. Село було схоже на всі інші українські села, що зазнали жорстоких репресій з боку німців. Офіцер з якоюсь меланхолією, неспокоєм і майже страхом поглядав на покинуті хати, розчахнуті вікна, порожній німі кімнати. З городів дивились чорні круглі нерухомі очі соняшників, облямовані вінком довгих жовтих вій. Соняшники, здавалося, сумним, замисленим поглядом проводили колону.

Офіцер, чоловік літ сорока з посивілыми скронями, Іхав, схилившись до гриви коня. Час від часу він підводив очі до туманного неба, потім випростувався в сіdlі, озираючись на колону. Солдати йшли групами за обозом, коні місці копитами багнюку, в повітрі свистіли батоги; кричали їздові. День був похмурий, і село видавалось міражем у сірому осінньому повітрі. Знявся вітер, і на дереві загойдався вішальник.

Колона зупинилася посеред села, і солдати розсипалися по дво-

¹ Яка гарва історія! (анал.)

рах шукати води, щоб напоїти коней. Але вздовж колони раптом промчав офіцер, блідий як стіна, і закричав: «Weg, weg!»¹ — стъбаючи нагаєм солдатів, що порозсідалися на порогах хат. І тоді близькаю поширилось страшне слово: «Flecktiphus»². Воно пробігло по колоні, досягло найдальших відділень, що зупинились за селом. Усі солдати повернулись на свої місця, і колона рушила далі. В повітрі знов за свистіли батоги, і артилеристи, їduчи вулицею, перелякано зазирали крізь розчинені вікна до середини хат, де на солом'яних підстилках лежали мерці — худі, жовті, примарні, з широко розплющеними очима.

До заходу сонця було ще далеко, але перші вечірні тіні вже почали закрадатися під дерево, надаючи їхньому листю темно-блакитного відтінку. Офіцерів кінь нетерпляче бив копитами багнюку, намагаючись здібітись і помчати чвалом за колоною, яка вже виходила з села. Офіцер пустив коня ступою за останнім возом колони. А коли поминув останні хати, звівся в стременах і озирнувся. Вулиця і майдан були безлюдні, хати — зловісні і порожні. Офіцер підніс руку до лівого ока, коли враз між хатами ляскнув постріл, і повз вухо йому просвистіла куля.

— Хальт! — загорлав офіцер.

Колона спинилася, і з її хвоста по хатах застручив кулемет. За першим пострілом ударив другий, потім ще і ще. Скошені кулями, впали два артилеристи. Тоді офіцер підострожив коня, чвалом помчав у голову колони. Солдати розсипались цепом і, стріляючи, побігли полем, оточуючи село з усіх боків.

— Гармати до бою! — наказав офіцер. — Зрівняти все з землею!

Вогонь партизанів не вщухав. Упав іще один артилерист. Тоді офіцера охопила несамовита лють. Він носився по полю, підганяючи артилеристів, щоб вони швидше вдарили з гармат по селу. Зайнлялися перші хати. На село посыпався шквал снарядів, розбиваючи стіни, дірявлячи дахи, ламаючи дерева, здіймаючи хмари диму. А партизани стріляли далі. Та незабаром артилерійський обстріл став такий сильний, що вогонь партизанів ослав, а далі й зовсім припинився. Їduчи селом, офіцер дивився на побитих партизанів. Фельдфебель розряджав пістолет у поранених. Потім офіцер підняв руку, артилеристи знов позапрягали коней, і підрозділи, витягши колоною, рушили далі.

Офіцер, нахилившись до гриви коня, їде кроків за п'ятдесят від останньої гармати. І враз йому біля вуха знов свище куля. «Хальт!» — кричить офіцер. Колона знов зупиняється, батарея в хвості відкриває вогонь по селу. Кулемети строчать по охоплених полум'ям хатах. Та постріли, рідкі, але методичні, розтинають чорну димову завісу. «Чотири, п'ять, шість», — голосно рахує офіцер. Стріляє тільки одна гвинтівка, одна людина.

Солдатам пощастило схопити партизана живим. Його привели перед очі офіцера, і той уважно його розглядає. «Дитина!» — шепоче він. Перед ним стоїть хлопець років десяти, худий, блідий, у самому дранті, лице чорне від кіптяви, волосся пообсмалюване, руки в опіках. «Дитина!» Хлопець спокійно дивиться на офіцера. Офіцер зіскакує з коня, стає навпроти хлопця. «Дитина!» У нього вдома, в Берліні, на площі Віцлебен, теж є синок, Руді, може, всього на якийсь рік старший за цього. Офіцер ляскав себе нагайкою по халяві, кінь нетерпля-

¹ Геть, геть! (нім.)

² Висипний тиф (нім.).

че б'є копитом, третяся йому мордою об плече. За два кроки перекладач, капрал із фольксдойчів Балти, чекає виструнчений, роздратований. «Таж він хлопчак, дитина! Хіба я прийшов у Росію, щоб воювати з дітьми?..» Офіцер рвучко нахиляється до хлопця і питає, чи є ще в селі партизани. Офіцерів голос бринить стомлено, байдуже. Перекладач ледве встигає за ним перекладати.

— Ні, немає, — відказує хлопець.

— Навіщо ж ти стріляв у моїх солдатів?

Хлопчик з подивом дивиться на офіцера, перекладач вимушений повторити запитання двічі.

— I сам знаєш, навіщо мене питати? — відповідає хлопець.

Голос у нього спокійний, чистий, він відповідає без тіні страху, дивиться офіцерові просто в вічі.

— А ти знаєш, хто такі німці? — тихо питає офіцер.

— А ти хіба не німець? — замість відповіді питає хлопець.

Тоді офіцер робить рух рукою, фельдфебель хапає хлопця за плече й вихоплює з кобури пістолета.

— Не тут — трохи далі, — каже офіцер, повертаючись до нього спиною.

Хлопчик швидко дріботить поруч фельдфебеля, намагаючись іти в ногу. Офіцер зненацька обертається, підносить руку й гукає: «Ei Moment!»¹. Фельдфебель зупиняється, спонтанно дивиться на офіцера, відтак вертається назад, штовхаючи перед собою хлопця.

Офіцер якусь хвилину ходить туди й сюди перед хлопцем, ляскави чи себе по халяві нагайкою. Нараз він зупиняється перед хлопцем, довго й мовчки дивиться на нього, а тоді мовить стомленим, байдужим голосом:

— Послухай, я не хочу тебе вбивати. Ти дитина, а я з дітьми не воюю. Хоч ти й стріляв у моїх солдатів... Lieber Gott², цю війну вигадав не я! — Офіцер замовкає, потім звертається до хлопця незвичайно лагідним тоном: — Послухай. Одне око у мене скляне. Його важко відрізнати від справжнього. Якщо ти мені зараз скажеш, котре з них скляне, то я тебе відпущу.

— Ліве, — одразу відповідає хлопець.

— Як ти це помітив?

— Бо в ньому є щось людське.

Луїза важко дихала, вчепившись мені в руку.

— А хлопчик? Що сталося потім з хлопчиком? — тихо спитала вона.

— Офіцер поцілував його в обидві щоки, убраав у золото й срібло і, наказавши подати королівську карету, запряжену восьмериком білих коней і супроводжувану кірасирами в блискучих кірасах, відправив його до Берліна; Гітлер зустрів його, як принца, під вітальні вигуками натовпу, й згодом віддав за нього свою доньку.

— Так я і знала, — мовила Луїза. — Інакше не могло й бути.

— Згодом я зустрів того офіцера в містечку Сорока на Дністрі. Це поважний чоловік і гарний сім'янин. Але пруссак, справжній Піффке, як іх прозвали віденці. Розповів мені про свою родину, про ро-

¹ Хвилинку! (нім.)
² Милій боже (нім.).

боту. Розповів і про десятилітнього сина Рудольфа. І, знаєте, справді було важко відрізнати скляне око від справжнього. Він розповів, що в Німеччині виробляють найкращі в світі скляні очі.

— Мовчіть, — простогнала Луїза.

— Всі німці нині мають по одному скляному окові, — докинув я.

КОШИК УСТРИЦЬ

Ми залишились самі: санітарка повела геть двох сліпих солдатів. Ільза, яка досі не мовила й слова, усміхнулася й глянула на мене.

— Скляні очі — це скляні птахи, — сказала. — Вони не можуть літати.

— А хіба справжні очі літають? Ти просто дитина, Ільзо, — сказала Луїза.

— Очі — це полонені птахи, — відповіла Ільза. — Очі цих двох солдатів — порожні клітки.

— Очі сліпих — мертві птахи, — сказала Луїза.

— Сліпі не можуть дивитись на світ, — кинула Ільза.

— Вони люблять дивитися в дзеркало, — мовила Луїза.

— Очі Гітлера, — сказала Ільза, — повні мертвих очей. А їх сотні, ба навіть тисячі.

Ільза здавалась дитиною з дивною фантазією і примхами. Може, тому, що її мати була англійка, Ільза й мені здавалась самим утіленням нèвинності.

Вона вже три роки, як одружена. Її чоловік два місяці тому поїхав на фронт і тепер лежав у госпіталі під Воронежем, поранений осколком у плече. Ільза написала йому: «В нас буде дитина. Хайль Гітлер!» Завагітніти — то був єдиний спосіб уникнути примусової праці. Ільза не хотіла йти працювати на фабрику, воліла за краще мати дитину. «Єдиний спосіб обдурити Гітлера — це народити дитину», — казала Ільза. «Ільзо!» — з докором вигукувала Луїза, червоніючи. А Ільза відповідала: «Не будь такою наївною, Луїзо!»

— Очі зроблені з жахливої матерії, — провадив я далі, — з липкуютої, мертвої речовини; їх не можна стиснути між пальцями, бо вони висковзують, наче молюски. В квітні сорок першого року я поїхав із Белграда до Загреба. Війна проти Югославії закінчилася буквально кілька днів тому, встигла вже народитися так звана «вільна держава Хорватія», і в Загребі порядкував Анте Павелич зі своїми загонами усташів. Скрізь, де тільки я проїжджав, на стінах висіли велетенські портрети «поглавника» Анте Павелича, маніфести, заклики, маяли прaporи нової «національної» держави. Був початок весни, прозорий сріблистий туман підіймався з Дунаю і Драви. Це були перші погожі дні після кількох дощовитих тижнів. Дороги зовсім розгрузли. Я зупинився на ніч в Ілоці — напівдорозі між Новим Садом і Вуковаром. У єдиному готелі міста вечерю подавали на один спільній стіл, за яким сиділи поряд озброєні селяни, жандарми в сербській уніформі з хорватською розеткою на грудях та кілька евакуйованих.

Після вечері ми повиходили на терасу. Дунай виблискував у місячному сяйві, між деревами блимали вогні буксирів і барж. Настала комендантська година. Патрулі з озброєних селян обходили місто. На стінах будинків, залитих місячним сяйвом, рябіли заклики загребського

уряду. Я був страшенно стомлений і пішов до себе в номер. Ліг горілиць і дивився крізь відчинене вікно, як над деревами й дахами будинків тихо плив золотавий місяць. На фасаді протилежного будинку, резиденції усташів Ілока, висів величезний портрет Анте Павелича. Портрет був надрукований чорною фарбою на ясно-зеленому папері. «Поглавник» пильно дивився на мене своїми великими чорними очима, глибоко посадженими під низьким, похмурим чолом. Широкий рот, товсті губи, рівний м'ясистий ніс, великі вуха. Я ніколи навіть не думав, що в людини можуть бути такі великі, смішні, довгі вуха. Видно, художник помилився, взявши неправильну перспективу.

Удосявіта попід моїми вікнами співаючи пройшла рота угорських піхотинців у жовтих уніформах. Угорські солдати співають якось уривчасто й байдуже. Спочатку якийсь голос заспівує пісню і враз умовкає. За хвилю, якось похапцем, пісню підхоплюють двадцять — тридцять голосів, а тоді вона несподівано вривається. Якийсь часчується чіткий крок, брязкають гвинтівки та патронташі. Потім пісню заводить інший голос, замовкає, йому знов коротко відповідають десятків зо три голосів. І знову чіткий крок і брязкіт зброї. Це була сумна пісня, і голоси, що співали її, — сповнені гіркоти, люті й якогось смутку.

Вранці я їхав через Вуковар. На перехрестях стояли озброєні угорські жандарми. На площі за мостом юрмився народ, тротуарами, розглядаючи себе у склі вітрин, снували дівчата. Якась убрана в усе зелене дівчина походжала туди й сюди повільно й легко, схожа на зелений листочок, що гойдається на свіжому вітрі. А зі стін будинків пильно дивились портрети Анте Павелича з глибоко посадженими під низьким, похмурим чолом очима. Подих Дунаю й Драви розносив у рожевім ранку запах гнилої трави. І всюди — від Вуковара аж до Загреба — в усій багатій хлібом, зеленій лісами, напоєній струмками та річками Словенії мене зустрічав портрет «поглавника» своїм чорним поглядом. Я вже дивився на нього, як на давнього знайомого. В маніфестах, поналіплюваних на стінах, писалося, що Анте Павелич — захисник хорватського народу, батько хорватських селян, брат усіх тих, хто бореться за свободу хорватської нації. Люди читали відозви та маніфести і хитали головами...

Тож коли я вперше побачив Анте Павелича за його письмовим столом у палаці старої частини Загреба, то ніби справді зустрівся з давнім приятелем. Я розглядав його широке плескате обличчя з суворими, грубими рисами. Очі його світилися темним, глибоким вогнем на блідому, аж землисто-сірому обличчі. Це обличчя мало на собі печать якоїсь глупоти, може, таке враження справляли вуха, що зблизька здавались іще більшими, смішнішими і потворнішими, ніж на портретах.

Та потроху я почав схилятися до думки, що, можливо, оцей його дурнуватий вигляд — не що інше, як вираз ніяковості. Величезні вуха проти товстелезніх губ здавались двома абстрактними витворами, двома мушлями, змальованими Сальватором Далі, й викликали в мене враження дисонансу. Коли Анте Павелич повертає обличчя, демонструючи свій профіль, вуха, здавалось, підіймали його голову й наче намагались піднести в повітря все важке тіло. І тоді якась елегантність, якась стражденність — наче на деяких портретах Модільяні, — застигала на обличчі Анте Павелича ніби маска. І я навіть подумав, що він, мабуть, добрий, що, мабуть, основна риса його вдачі — проста, великолідущна людяність. Він видавався мені людиною, здатною терпіти

жорстокі фізичні муки, непосильну працю, ба навіть жахливі тортури, але геть нездатною до моральних страждань.

Руки Анте Павелич мав великі, широкі, волосаті, з вузловатими м'ясистими пальцями, й видно було, що ці руки йому заважають, що він не знає, куди їх подіти: то покладе на стіл, то погладить мочки своїх велетенських вух, то застромить у кишені штанів. Але найчастіше він тримав їх на краечку столу, раз по раз потираючи й знов сплітаючи пальці. Голос у нього був поважний, приємний. По-італійському він розмовляв дещо повільно, з тосканським акцентом: розповідав мені про Флоренцію й про Сієну, де прожив у вигнанні довгі роки. А я слухав його й думав, що це і є отої терорист, який спровокував убивство короля Югославії Александра, що це та сама людина, на чий совіті лежить смерть Барту.

Якось він запросив мене проїхатись із ним по Хорватії до Карловача й далі, аж до словенського кордону. Був погожий свіжий травневий ранок. Ніч подекуди ще не встигла зняти своєї темної габи з лісів і чагарників понад Савою. Над блискучим краєм обрію, подібним до зазубленого шматка скла, іще не з'явилось сонце. Зграї птахів пообсідали вершечки дерев. І враз сонце освітило широку гарну долину, з полів і лісів стала здійматися рожева пара. Анте Павелич зупинив авто. Вийшов на дорогу і сказав мені, показуючи довкола рукою: «Оце і є моя батьківщина».

Рух цього волосатого ручиська з вузловатими м'ясистими пальцями був, можливо, надто брутальний для такого прекрасного краєвиду. І сам він, що стояв край дороги, на тлі зеленої долини та блакитного неба, його велетенська голова і потворні вуха чітко вирізнялись проти цього гарного краєвиду, мов статуї Мештровича на чепурних майданах міст понад Дунаєм і Дравою. Потім ми сіли в машину і цілий день їхали краєм, що тягнеться від Загреба до Любляни, виїжджаючи на порослу лісом Загребську Гору. І «поглавник» раз по раз виходив з машини, заводив розмови з селянами, і все про погоду, про врожай, що обіцяє бути багатим цього року, про худобу, про мир, який принесло хорватському народові визволення. І мені подобалась простота його поведінки, лагідність його слів. Я з приємністю слухав його поважний мелодійний голос. Додому ми поверталися вологого вечора, а довкола нас лежала Хорватія, поперетинана фіолетовими річками, змережана синіми озерами серед зелених лісів, під легким шатром пурпuroвих хмар.

Вдруге я побачив Анте Павелича наприкінці літа 1941 року, коли повертається зі Східного фронту через Бухарест, Будапешт і Загреб. Наступного ранку по приїзді до Загреба об одинадцятій годині я вже сидів у його приймальні. Полковник граф Мак'єдо, ад'ютант Анте Павелича, клацав на машинці одним пальцем лівої руки, затягненої в лайкову рукавичку. Я сидів, згадуючи свою недавню зустріч з Антонеску. Він зустрів мене приязно в своєму просторому кабінеті, пригостив чаєм і почав розповідати про себе. Він говорив по-французьки, і його манірна вимова нагадала мені графа Чіано. На його письмовому столі в кришталевій вазі стояли троянди.

— Я дуже люблю троянди, — сказав він, — я їм віддаю перевагу навіть перед лаврами.

Я на це відповів, що його політика ризикує прожити вік троянди — всього один ранок.

— Один ранок? — весело перепитав він. — Так це ж ціла вічність!

Потім, насупившись і пильно дивлячись на мене, порадив негайно від'їхати до Італії.

— Ви повелісь необачно, — сказав Антонеску. — Ваші репортажі з російського фронту піддано серйозній критиці. Ви вже не маленький, тож киньте вдавати з себе «зіпсовану дитину». Скільки років ви відсиділи в італійській тюрмі?

— П'ять, — відповів я.

— І вам ще мало? Я б вам радив поводитись надалі обережніше, бо дуже вас поважаю. Всі в Бухаресті читали ваші «Методи зими», і всі вас дуже люблять. Однак ніхто не давав вам права писати, що Росія виграє війну. Зрештою, ви помиляєтесь: рано чи пізно Росія впаде.

— Вам на спину, — докинув я.

Він глянув на мене своїми змійними очима (ні в кого в світі я не бачив таких схожих на змійні очей, як у Антонеску), посміхнувся, дав мені троянду й провів до дверей.

— Bonne chance¹, — кинув на прощання...

Спогади урвались: мене покликали до «поглавника». З часу нашої останньої зустрічі минуло вже кілька місяців, тож коли я зайшов до його кабінету, то побачив, що меблі розставлено по-іншому. Мінулого разу, коли я його навідував, письмовий стіл стояв у глибині кімнати, в найдальшому од вікна кутку, — а тепер він стояв просто дверей. Я зайшов досередини й мало не вдарився колінами об стіл.

— Це я придумав таку систему, — мовив Анте Павелич, з усмішкою тиснучи мені руку. — Той, хто зайдов би сюди з якимсь зловмисним задумом, вдарився б об стіл і, побачивши мене перед собою, втратив би самовладання і видав би себе відразу.

Я згадав про Гітлера і Муссоліні, яких од відвідувачів відокремлювали величезна зала. Він говорив, а я пильно дивився на нього. За час, що я його не бачив, він дуже змінився. На обличчі лежала печать утоми, очі були почервоні від безсоння. Але голос залишився той самий — поважний, лагідний, мелодійний. Велетенські вуха дивовижно схудли, зробились прозорі: крізь праве вухо, повернуте до вікна, я бачив рожеві плями дахів, зелений відсвіт дерев, небесну блакить. Друге, ліве вухо, повернуте до стіни, було в тіні, й здавалось, що його зроблено з якоїсь білої речовини, м'якої й крихкої, а може, з воску. Я сидів, споглядаючи Анте Павелича, його волосаті ручиська, його низьке, вперте чоло, його потворні ріznоколірні вуха, і мені якось аж наче стало шкода цієї простоті, велиcodушної людини з витонченим почуттям гуманності. Політичне становище за ці кілька місяців серйозно погіршало. Партизанський рух охопив усю Хорватію від Земуна до Загреба. На блідому, майже землистому обличчі «поглавника» проступав глибокий, щирий біль.

Раптом «поглавникові» доповіли, що прибув італійський міністр Раффаеле Казертано.

— Кличте! — наказав Анте Павелич. — Італійський міністр не повинен сидіти в приймальні.

Зайшов Казертано, й ми довго ще сиділи і обговорювали просто й невимушену різні політичні проблеми. Партизанські загони пробирались уночі аж до передмістя Загреба. Там протистояли вірні усташі Павелича.

¹ Шастя вам (франц.).

— Хорватський народ, — мовив Анте Павелич, — хоче добра і справедливості. І я тут для того, щоб гарантувати йому добро і справедливість.

Я дивився на лозовий кошик по ліву руч від «поглавника». Кришка трохи зсунулась, і я побачив, що кошик повний, — як мені здалося, — устриць, але вже вийнятих із скойок. Казертано перехопив мій погляд і, примруживши око, подивився на мене.

— Що, поласував би супом з устриць? — запитав він.

— То у вас далматські устриці? — спитав я в «поглавника».

Анте Павелич підняв кришку кошика й, показавши нам ці дарунки моря, оцю клейку й драглисну масу, відповів:

— А це подарунок моїх вірних усташів — двадцять кілограмів людських очей.

ОЛЕНІ

ГОЛІ ЛЮДИ

Губернатор Лапландії Каарло Хіллія підняв келиха й мовив:

— За наше здоров'я.

Ми сиділи за обідом у губернаторському палаці в Рованіємі, столиці Лапландії, розташованій на полярному колі.

— Арктичне полярне коло, — мовив Каарло Хіллія, — проходить якраз під оцим столом, в нас під ногами.

Граф Августін де Фокса, іспанський посланик у Фінляндії, нахилився і зазирнув під стіл. Всі засміялися; де Фокса процідив крізь зуби:

— П'яници нещасні!

Всі вже були напідпитку. Бліді лица, спітнілі чола, бліскучі нерухомі очі, оті фінські очі, в яких від алкоголю з'являється перламутровий відблиск. Я раз по раз говорив де Фоксі:

— Августін, ти забагато п'еш.

Августін відказував:

— Так, маєш рацію, я п'ю забагато. Але це останній келих.

А Олафу Коскінену, який, піднявши келиха, мовив до нього: «За наше здоров'я», він одповідав:

— Ні, дякую, я більше не п'ю.

Та губернатор втуплював у нього свій пронизливий погляд і казав:

— То ви що — відмовляєтесь випити за наше здоров'я?

Тоді я, нахилившись йому до вуха, шепотів:

— На бога, Августін, не роби дурниць. Не треба їм суперечити.

І де Фокса не суперечив — піднімаючи келиха, промовляв: «За наше здоров'я» й пив; обличчя йому почевоніло, чоло лисніло від по ту, очі під скельцями затуманених окулярів посоліви. «Уповаймо на бога», — чомусь подумав я, дивлячись на нього.

Було десь під північ. Сонце, оповите легким туманом, червоніло над сбрієм, мов той апельсин, загорнутий у цигарковий папір. Примарне світло ночі, що нестримним потоком лилося в розчинені вікна, ясно осявало величезну залу в новітньому фінському стилі. Низька стеля, побілені вапном стіни, рожевий березовий паркет. Уже шість годин

ми сиділи за столом просто на полярному колі. Великі прямокутні вікна дивились на широку долину Оунасваара, за якою ген на обрії темніла смуга лісу. Стіни зали були прикрашені шведськими та французькими естампами і старовинними гобеленами, що їх лапландські пастухи та фінські селяни тчуть самі на своїх ткацьких верстатах. Впадав у вічі один, дуже дорогий, у рожевім, сірім, зеленім і чорнім кольорах, на якому були виткані дерева, олені, луки, стріли; і другий, теж рідкісний, де переважали білий, рожевий, зелений і каштановий кольори. У міжвіконні й над дверима висіли схрещені пууко — фінські ножі, з цяцькованими лезами та кістяними держаками, укладені в піхви з оленячої шкури з короткою м'якою шерстю. І кожен із співтрапезників теж мав при поясі пууко.

Губернатор сидів на чільному місці в кріслі, застеленому шкурою білого ведмедя. Мене посадили, хтозна-чому, по праву руч від губернатора, а посланника Іспанії графа Августіна де Фокса, теж хтозна-чому, — по ліву. Коли я йому це сказав, він розлютився.

— Тут ідеться не про мене — розумієш? — а про гідність особи, що представляє Іспанію.

Тіту Міхалеску, вже зовсім п'яний, белькотів:

— Це через твою Іспанію, це все через твою Іспанію.

— А от ти не представляєш Італії. То чому ж ти сидиш право-руч? — питав мене де Фокса.

— Він представляє свою Італію, еге, Малапарте? Це правда, що ти представляєш свою Італію? — питався Міхалеску.

— Заткни пельку, — сказав йому Августін.

— Заспокойся, ти сидиш на належному місці, — говорив Міхалеску. — Губернатор лівша.

— Ти помиляєшся, він не лівша.

По короткій суперечці граф Августін де Фокса, посланник Іспанії, повернувся до Каарло Хіллія, губернатора Лапландії, й промовив:

— Пане губернатор, я сиджу ліворуч од вас. Я не на своєму місці. Каарло Хіллія збентежено глянув на нього.

— Що? Ви не на своєму місці?

Де Фокса злегка вклонився.

— Вам не здається, одказав він, — що я мав би сидіти на місці пана Малапарте?

Губернатор уже зовсім розгублено подивився на нього і, обернувшись до мене, запитав:

— Як, ви хочете помінятись місцями?

Присутні теж непорозуміло дивились на мене.

— Та ні, — відповів я. — Я на своєму місці.

— От бачите, — з тріумфом сказав губернатор посланникові Іспанії, — він сидить на своєму місці.

Тоді Тіту Міхалеску мовив до де Фокси:

— Любий мій Августіне, хіба ти не бачиш, що пан губернатор однаковорукий?

Де Фокса почервонів, протер серветкою окуляри й промовив з ніяковим виглядом:

— Еге, ти маєш рацію: я цього просто не помітив.

Я суворо глянув на Августіна.

— Ти забагато випив.

— На жаль! — одказав де Фокса, глибоко зітхнувши.

Після всяких фінських і шведських наїдків, після всяких — зде-

більшого французьких — вин на столі появився коньяк. Запала вро-
чиста тиша, як завжди, коли доходить черга до коньяку; всі сиділи
нерухомо, позираючи один на одного й порушуючи ритуальне мов-
чання тільки вигуком: «Будьмо здорові!»

Хоча ми давно скінчили їсти, Каарло Хіллія все ще невпинно і
глухо, майже грізно плямкав. То був чоловік років тридцяти з гаком,
маленький на зріст, із куцою шиєю. Він мав атлетичні рамена й короткі
м'язисті руки з великими грубими пальцями. Очі маленькі, із скісним
роздрізом, напівприкриті червоними повіками. Над вузьким чолом ку-
черявила русява чуприна. Губи в нього були товсті, потріскані, синю-
ватого кольору. Коли він говорив, то нахиляв голову, так що підбо-
ріддя впиралося в груди; час од часу замовкав, стискав уста в ниточ-
ку й поглядав спідлоба кудись угору. В його очах прозирала дика
впертість, лють і жорстокість.

— Гіммлер — геній, — проголосив Каарло Хіллія, грюкнувши
кулаком у стіл. Цього ранку він мав чотиригодинну бесіду з Гіммле-
ром і дуже цим пишався.

— Хайль Гіммлер! — мовив де Фокса, піднімаючи келиха.

— Хайль Гіммлер! — відповів Каарло Хіллія і, вступившись у мене
докірливим поглядом, спитав: — То ви кажете, що зустрічались і роз-
мовляли з ним, але не відзначали його? Так ми вам і повіримо!

— Повторюю, — відповів я, — я зовсім не знат, що та був
Гіммлер.

Кілька день тому ввечері у вестибюлі готелю в Похянхові перед
ліфтом стовпились німецькі офіцери. В дверях ліфта стояв чоловік
середнього зросту в гестапівській уніформі, схожий на Стравинсько-
го. Монгольського типу лице, випнуті вилиці, риб'ячі короткозорі очі,
що біліли під товстими скельцями окулярів, мов за склом акваріума.
Якесь дивне лице, з байдужим і жорстоким виразом. Він щось голос-
но говорив і сміявся. Потім зачинив двері ліфта й уже збирався на-
тиснути на кнопку, коли я, проштовхавшись між офіцерів, розчинив
двері й зайшов у кабіну, перше ніж вони встигли мене затримати.
Суб'єкт у гестапівській уніформі, явно ошелешений, зробив такий рух,
ніби хотів спинити мене, але я, захряпнувши двері, натис на кнопку.
Отак я опинився у своєрідній залізній клітці віч-на-віч із самим Гіммле-
ром. Той дивився на мене з подивом, ба навіть з страхом. Забившись
у протилежний куток кабіни, виставив перед себе обидві руки, неначе
для захисту від несподіваного нападу, й не зводив з мене своїх риб'я-
чих очей. Я теж зчудовано дивився на нього. Крізь вікна ліфта я бачив,
як кілька офіцерів та агентів гестапо чимдуж гнали вгору сходами,
зчиняючи штовханину на площацках. Я попросив пробачення за те, що
натиснув кнопку, не спитавши його, на який йому треба поверх.

— На третій, — одповів він і начебто повеселішав.

— Я теж виходжу на третьому, — сказав я.

Ліфт спинився проти третього поверху, я розчинив двері й рухом
руки запросив його вийти першим, але Гіммлер уклонився, вказав ме-
ні чемним жестом на двері, і я вийшов перший перед очима в спанте-
личених офіцерів та агентів гестапо.

Щойно я забрався між простирадла, як хтось постукав у мої двері.
То був офіцер СС. Гіммлер, сказав він, запрошує мене до себе на
пунш. «Гіммлер? Perkele!»¹ — подумки вигукнув я. Гіммлер? Якого дідъ-
ка від мене треба Гіммлерові? Чи я з ним коли зустрічався? Мені й на

¹ Чорт забирай! (фінськ.).

думку не спадало, що це отої чоловік з ліфта. Я насилу спромігся на віть підвистися з ліжка, до того ж, це було запрошення, а не наказ. Тож я попросив переказати Гіммлерові, що дякую йому за честь, але прошу вибачити: я страшенно стомлений і вже лежу в постелі. За якийсь час до мене знов постукали. То вже був агент гестапо. Він приніс мені подарунок від Гіммлера — пляшку коньяку. Я виставив на стіл дві чарки й запропонував гестапівцеві випити.

— Prosit! — мовив я.

— Хайль Гітлер! — озвався гестапівець.

— Айн літер, — одказав я.

Коридор кишів агентами гестапо, готель був оточений есесівцями, озброєними автоматами. Вранці директор готелю попросив мене звільнити номер і перейти до кімнати на першому поверсі, в глухому кінці коридора. В кімнаті стояло двоє ліжок. Одне займав агент гестапо.

— То ти навмисне його не впізнав, — мовив мій приятель Яакко Леппо, змірявши мене ворожим поглядом.

— Таж я його зроду не бачив, — одказав я. — Як же я міг його впізнати?

— Гіммлер незвичайний чоловік і дуже цікавий, — провадив Яакко Леппо. — Ти мусив прийняти його запрошення.

— З цією особою я не хочу мати нічого спільного, — відрубав я.

— І даремно, — озвався губернатор. — Я теж, не знавши його, думав, що Гіммлер — страшний чоловік: у правій руці пістолет, у лівій — канчук. А поговоривши з ним чотири години, впевнився, що це людина виняткової культури, артист, справжній артист, шляхетна душа, відкрита для всіх людських почуттів. Скажу більше: він сентиментальний.

І додав, що якби тепер, коли він мав честь розмовляти з Гіммлером чотири години й пізнав його близче, йому довелося малювати рейхсфюрера, то він би намалював його з євангелієм у правій руці й молитовником у лівій. Саме так і сказав: «з євангелієм у правій руці й молитовником у лівій». І гахнув кулаком у стіл.

Де Фокса, Міхалеску і я не могли стримати тактовної усмішки; де Фокса спітав мене:

— Коли ти його спіtkав у ліфті, що він держав у руці — пістолет, канчук, євангеліє чи, може, молитовник?

— У нього в руках не було нічого.

— Тоді це був не Гіммлер, а хтось інший, — поважно мовив де Фокса.

— З євангелієм і молитовником — і тільки так, — повторив губернатор і знов гахнув кулаком у стіл.

— Ти прикинувся, що не впізнав його, — знову озвався мій приятель Яакко Леппо. — Ти добре знав, що то Гіммлер.

— Ви наражалися на велику небезпеку, — сказав губернатор. — Хтось із присутніх міг подумати, що це замах, і застрелити вас.

— Ти ще напевно матимеш неприємності, — мовив Яакко Леппо.

— Будьмо здорові! — проголосив де Фокса, підіймаючи чарку.

— Будьмо здорові! — хором відповіло товариство.

Співтрапезники сиділи, повідхилявшись на спинки крісел, гордовито випнувши груди, голови їх злегка похитувалися, немов од вітру. Яакко Леппо пильно дивився на де Фоксу, Міхалеску й на мене, і в його очах жеврів ворожий вогник.

— Будьмо здорові! — раз у раз повторював губернатор Каарло Хілліля, підіймаючи чарку.

— Будьмо здорові! — хором відповідали інші.

Обличчя присутніх були осяні холодним світлом, яке падало з вікна; їх оживляли тільки легкі тіні та краплинки блакиті, що проблискували з-під повік. Північне світло стирає з лиця всі ознаки життя й робить людину схожою на мерця. Я з усмішкою сказав губернаторові, що і його лице й лиця всіх інших нагадують мені обличчя солдатів, які спали в Торі тієї ночі, коли я прибув до Рованіємі. Вони лежали покотом на соломі. Обличчя в них були неначе гіпсові, без очей, без губів, без носа, круглі, гладенькі, яйцевидної форми. І тільки в очницях темніли тіні — єдина ознака життя.

— То й у мене зараз обличчя, як яйце? — спитав губернатор, за непокоєно дивлячись на мене і обмацуєчи собі очі, носа, рота.

— Так, — відповів я, — достоту, як яйце.

Всі інші теж з подивом і тривогою дивились на мене, обмацуєчи свої обличчя.

І я розповів їм, що бачив у Соданкюля по дорозі до Петсамо, де зупинився на ночівлю.

Стояла ясна ніч, небо було біле-біле, дерева, будинки, горби — все неначе вилите з гіпсу. Нічне сонце нагадувало сліpe око без вій.

До невеличкого шпиталю, влаштованого в готелі, що стоїть проти пошти, під'їхала санітарна машина. Кілька одягнених у біле санітарів почали витягати з машини ноші, кладучи їх в ряд на траву. Трава була біла, з ледь помітним голубуватим відтінком. А на ношах лежали нерухомі, застиглі гіпсові статуй. В них були гладенькі овальні голови без очей, без носа, без рота. Обличчя яйцевидної форми.

— Статуй? — спитав губернатор. — Справді статуй — з гіпсу? І,кажете, їх привезли до шпиталю санітарною машиною?

— Так, статуй — з гіпсу, — ствердив я й став розповідати далі.

Раптом сіра хмара заволокла небо, і з тіні довкола мене зненацька повиринали, появивши свої справжні форми, речі й живі істоти, доти розчинені в отім непорушнім білім сяєві. Гіпсові статуй в цій тіні, що спадала, ніби дощ, з хмари, враз обернулися в людські тіла, а гіпсові маски — в обличчя з кісток і м'яса, людські обличчя. То були люди, поранені солдати. І вони стежили за мною здивованими й непевними поглядами, бо й я в них перед очима раптом перетворився з гіпсової статуй на живого чоловіка, створеного з м'яса, кісток і тіні.

— Будьмо здорові! — мовив губернатор, спантельично дивлячись на мене.

— Будьмо здорові! — відповіли всі хором, підіймаючи чарки, по вінця наповнені коньяком.

— Сеньйоре посланник, — іспанською мовою звернувся до де Фокси фінський офіцер майор фон Гартман. — Коли я був в Іспанії під час громадянської війни, то навчив своїх товаришів гри в пууко. Це дуже цікава гра. Хочете, я й вас навчу, сеньйоре посланнику?

— Не бачу в цьому потреби, — відповів де Фокса, насторожившись.

Майор фон Гартман, який вчився у кавалерійській школі в Пінероло й воював в Іспанії як доброволець на боці Франко, був людина ввічлива й владна. Він звик, щоб і з ним поводились ввічливо.

— Ви не хотите, щоб я вас навчив цієї гри? А чому? Ви неодмінно мусите її навчитися, сеньйоре посланник. Ось дивіться. Кладете на

стіл ліву руку, розчепірюєте пальці. Отак. Потім берете правою рукою пууко й одним рішучим ударом вганяєте вістря у стіл між пальцями.

Мовивши це, він підіймає пууко і вгороджує у стіл. Ніж застрягає між вказівним і середнім пальцями.

— Бачили, як це робиться? — спитав фон Гартман.

— Хай бог боронить! — збліднувши, вигукнув де Фокса.

— Хочете спробувати, сеньйоре посланник? — спитав фон Гартман, простягаючи пууко де Фоксі.

— Я б охоче спробував, — відповів той, — але не можу розчепірити пальці. В мене пальці, як у качки.

— Дивно! — недовірливо мовив фон Гартман. — Ану, дайте я гляну.

— Не варто турбуватись, — одказав де Фокса, ховаючи руки за спину, — це моя природжена вада: я не можу розвести пальців.

— Дайте я подивлюсь, — наполягав фон Гартман.

Всі присунулися ближче до столу, щоб побачити пальці іспанського посланника. Але де Фокса ховав руки під стіл або за спину, стромляв до кишень.

— То, виходить, ви перетинчастолапий? — мовив губернатор, видобуваючи пууко. — А покажіть-но мені ваші руки, пане посланник.

Всі замахали ножами, схиляючись над столом.

— Перетинчастолапий? — спитав де Фокса. — Я не перетинчастолапий. Зовсім ні. Просто в мене є зайва шкіра між пальцями.

— Цю шкіру треба повирізувати, — мовив губернатор, підіймаючи свій довгий пууко. — Мати качині лапи протиприродно.

— Качині лапи? — питав фон Гартман. — То у вас качині лапи, сеньйоре посланник? І це в вашому віці? Покажіть-но мені ваші очі.

— Очі? — питав губернатор. — Чому очі?

— У вас теж качині лапи, — каже де Фокса. — А покажіть-но свої очі.

— Я — очі? — розгублено перепитує губернатор.

Всі нахиляються над столом, щоб роздивитися зблизька на губернаторові очі.

— Будьмо здорові! — каже губернатор.

— Будьмо здорові! — хором відповідають усі.

— А ви що — не хочете випити з нами, пане посланник? — з докором питав губернатор у де Фокси.

— Пане губернатор, панове, — поважно каже посланник Іспанії, зводячись на ноги. — Я більше пiti не можу. Я хворий.

— Ви хворі? — питав Каарло Хіллія. — То ви справді хворі? Випийте.

І будьмо здорові.

— Будьмо здорові, — відповідає де Фокса, не підіймаючи чарки.

— Пийте, — каже губернатор. — Коли хворі, то треба пiti.

— На бога, Августіне, пий, — кажу я. — Якщо вони зрозуміють, що ти не п'яний, ти пропав. Коли сидиш у компанії з фіннами, треба пiti: хто з ними не п'є, не впивається, хто відстає на два-три «Будьмо здорові!», тому перестають довіряти, на такого всі починають дивитися з підозрою. На бога, Августіне, не показуй їм, що ти тверезий.

— Будьмо здорові! — каже де Фокса, сідаючи й, зітхнувши, підіймає чарку.

— Тільки ж ви пийте, сеньйоре посланник, — каже губернатор.

— О боже! — стогне де Фокса, заплющуючи очі, й одним духом вихиляє повну чарку коньяку.

Губернатор знов наливає в чарки й каже:

- Будьмо здорові!
- Будьмо здорові,— повторює де Фокса, піднімаючи чарку.
- На бога, Августіне, не напивайся,— кажу я.— П'яний іспанець жахливий. Подумай про те, що ти посланик Іспанії.
- Начхати,— каже де Фокса.— Будьмо здорові!
- Іспанці,— озивається фон Гартман,— не вміють пити. Під час облоги Мадріда я був...
- Що ви сказали? — питает де Фокса.— Ми, іспанці, не вміємо пити?
- На бога, Августіне, подумай про те, що ти посланик Іспанії.
- Suomelle! ¹ — каже де Фокса, піднімаючи чарку.
- Вставай, Іспаніє! — каже фон Гартман.
- На бога, Августіне, не напивайся!
- Заткни пельку! Suomelle! — каже де Фокса.
- Хай живе Америка! — каже губернатор.
- Хай живе Америка! — повторює де Фокса.
- Хай живе Америка! — хором гукають усі.
- Хай живе Німеччина! Хай живе Гітлер! — каже губернатор.
- Заткни пельку! — каже де Фокса.
- Хай живе Муссоліні! — каже губернатор.
- Заткни пельку! — кажу я, піднімаючи чарку.
- Заткни пельку! — повторює губернатор.
- Заткни пельку! — хором гукають усі, піднімаючи чарки.

— Америка,— каже губернатор,— великий друг Фінляндії. В США сотні тисяч фінських емігрантів. Америка — це наша друга батьківщина.

— Америка,— каже де Фокса,— це рай для фіннів. Коли європеєць умирає, він сподівається потрапити до раю. Коли вмирає фінн, він сподівається потрапити до Америки

— Коли вмиратиму я, то не пориватимусь до Америки. Я залишуся в Фінляндії.

— Звичайно,— каже Яакко Леппо, люто дивлячись на де Фоксу. — Живі чи мертві, ми всі залишимось у Фінляндії.

— Звісно,— повторюють усі,— живі чи мертві, ми залишимось у Фінляндії.

- Мені хочеться ікри, — каже де Фокса.
- Ви бажаєте ікри? — питает губернатор.
- Я дуже люблю і кру, — відповідає де Фокса.
- А в Іспанії багато ікри? — питает префект Рованіємі Олаф Коскінен.

- Колись у нас була російська ікра, — каже де Фокса.
- Російська? — питает губернатор, наморщивши лоба.
- Так, — відповідає де Фокса. — Російська ікра чудова.
- Російська ікра препогана, — каже губернатор.

В цю мить дворецький відчинив двері й доповів:

— Генерал Дітель!

Знадвору долинув якийсь дивний шум: загавкали собаки, занявчали коти, захрюкали свині. Ми здивовано перезирнулися. Потім двері розчинилися, і на порозі з'явився генерал Дітель у супроводі групи офіцерів; вони лізли раки один за одним, гавкаючи, нявкаючи й рохкаючи. На середині зали чудернацька процесія спинилася, і генерал Дітель, звівши ноги й прикладивши руку до козирка, гаркнув: «Nuhal!» ²

¹ За Фінляндію! (фінськ.)

² На здоров'я! (фінськ. — Побажання тому, хто чхнув).

Я дивився на чоловіка, що стояв перед нами. Він був високий, худий та сухий, мов старезна, грубо обтесана якимсь баварським теслею колодя. Готичне лице, подібне до тих, що їх вирізьблювали з дерева старі німецькі майстри. Вираз очей зухвалий і дитячий водночас, ніздрі волохаті, лоб і щоки поорані тонкими довгими зморшками, що нагадували дрібні тріщини на старому дереві. Темне прилизане волосся. Руки рвучкі, неспокійні, гарячкові, в них прозирало щось хворобливе.

Дітль був не такий вже старий — десь літ за п'ятдесят. Але й на його обличчі,— як і у всіх тірольських та баварських стрільців, розкиданих по диких лісах Лапландії та арктичній тундрі, по всьому довжелезному фронту від Петсамо і Рибачого півострова аж до Алакуртті та Салла,— нездоровому, зеленаво-жовтому, в покірному й сумному погляді можна було помітити ознаки повільного розкладу, який, мов проказа, підточує людей на крайній півночі: в них лізе волосся, псуються зуби, вкривається глибокими зморшками обличчя. Раптом генерал зиркнув на мене; такий погляд я часто спостерігав у його солдатів, беззубих, лисих, поморщених, з білими, загостреними, мов у мерців, носами, що никали, сумні й байдужі до всього, по дрімучих лісах Лапландії.

— Нуhal! — крикнув Дітель, піднявши келиха з пуншем.

Офіцери з його почту теж підняли келихи й гаркнули «Nuḥal». Дітль, закинувши голову назад, одним духом випив пунш, те саме зробили й офіцери.

Генерал Дітель, обхопивши за стан Ельзу — доньку Каарло Хіллія, танцює вальс, що його всі наспівують хором. Купка молодих офіцерів п'є осторонь, біля вікна, мовчки розглядаючись довкола. Я розмовляю з Федеріко Віндішгрецем, якого знаю ще з Рима. Тепер це вже не юний Фрікі, як ми його називали, а старий дід. Він так само, як і інші, підіймає келиха, ворушить губами, вимовляючи «Nuhal», рвучко закидає голову назад, щоб випити все до дна, і його обличчя з випнутими вилицями нагадує лице привида. Біліє череп між поріділим волоссям, блищить змертвіла шкіра на чолі. А коли він всміхається, видно, що в нього випадають зуби. Фрікі лише двадцять років, а й він уже дивиться на світ загадковим поглядом мерця.

З глибини зали донісся несамовитий крик. Я озирнувся й побачив генерала Дітля, губернатора Каарло Хіллія та графа де Фоксу, яких оточили німецькі офіцери. Дітль щось викрикував своїм різким скрипучим голосом, а гурт верескліво сміявся, заглушаючи всі інші звуки. Я прислухався. Генерал знай вигукував слово «*taurig*»¹.

Федеріко теж оглянувся на гурт.

— Це жахливо,— мовив він.— Оргія триває день і ніч. А серед солдатів і офіцерів дедалі частішають випадки самовбивства. Сам Гіммлер прибув сюди, щоб якось покласти край оцій епідемії самогубства. Що ж, нехай позаарештовує мертвих. Їх поховають із зв'язаними руками. Він сподівається припинити самовбивства терором. Учора розстріляно трьох солдатів за спробу повіситись. Гіммлер і гадки не має про те, як то чудово бути мертвим.— І Фрікі подивився на мене тужним поглядом оленя, загадковим, як у мерця.— Одні пускають собі кулю в скроню, другі топляться в озерах, треті, збожеволівши, блукають по лісах. І все це молодь — набагато молодша від нас.

— Трааааиїгі! — верещав генерал Дітель, наслідуючи моторошне завивання пікірувальника, яж поки генерал авіації Менш не вигукував

1 СУМНО (НМ-1)

«Бум», що мало означати вибух скиненої бомби. Тоді всі починали горлати, свистіти, дирчати, кляскати пальцями, тупотіти ногами, імітуючи гуркіт, з яким розвалюються будинки, та посвист осколків.

— Тгаааииг! — верещав Дітель.

— Бум! — вигукував Менш.

А потім галасували інші. В цій сцені було щось дике, гротескове, варварське й дитинне водночас. Генерал Менш, чоловік літ п'ятдесяти, маленький, худий, з беззубим ротом і лисим черепом, викрикував раз у раз «Бум!» і не зводив з де Фокси погляду, повного зненависті й презирства.

— Хальт! — раптом гаркнув генерал Менш і грубо спитав у де Фокси:

— Як буде «traurig» по-іспанському?

— Triste,— відповів де Фокса.

— Спробуймо «triste»,— мовив Менш.

— Triisteeel — заволав Дітель.

— Бум! — крикнув Менш. Потім, піdnіsshi руку, сказав: — Е, ні, «triste» не годиться. Іспанська мова не войовнича...

— Іспанська мова — мова християнська,— одказав де Фокса.— Це мова Христа.

— Ага, Христа, кажете, що ж, спробуймо «Христос».

— Христоооос!

— Бум! Ні, і Христос не годиться.

В цю мить до генерала Дітеля підходить офіцер і щось тихо йому доповідає. Дітель рвучко повертається до нас і гучно оголошує:

— Панове, Гіммлер повернувся з Петсамо й чекає нас у штабі. Тож ідьмо повітаємо його як німецькі солдати.

Наша машина мчить порожніми вулицями Рованіємі. Над нами стелиться біле-біле небо, розпанахане внизу червоною раною виднокола. Не розбереш, чи зараз шоста година вечора, а чи десята ранку. Бліде сонце висить над дахами, біліють, мов матове скло, стіни будинків, ріка сумно поблискуює крізь дерева.

Незабаром ми прибули у виселок з військових бараків, вибудованих край березового лісу зараз за містом. Тут розташований штаб верховного командування північного фронту. Якийсь офіцер підходить до Дітеля й, сміючись, каже:

— Гіммлер зараз у штабній лазні. Ходімо подивимось на нього голого.

Його слова були зустрінуті вибухом сміху. Дітель майже бігцем кинувся до рубленого барака, що приткнувся на узліссі. Штовхнув двері, й ми зайшли до лазні. Посеред неї стояв великий казан, з якого на купу розжареного на пахучих березових дровах каміння капала вода, здіймаючись хмарою пари. На кілька поверхових нарах попід стінами сиділи або лежали в різних поставах голі люди — чоловік з десять. Такі білі, м'які, дряблі, беззахисні, що, здавалось, на них і шкіри не було. Їхня плоть, бліда, ледь рожевувата, нагадувала м'ясо якихось ракоподібних істот. Широкі, гладкі груди випиналися навколо сосків; суворі, жорстокі обличчя, що різко контрастували з білими дряблими тілами, видавались майже масками. Ці голі люди були нерухомі, мов трупи. Тільки час од часу мляво, через силу, ворушили руками, витираючи піт, що стікав по блідих тілах, укритих, мов коростою, рудим ластовинням. І знов завмирали на своїх місцях.

Голі німці здаються зовсім беззахисними. Де й дівається вся іх самовпевненість і грізність. Секрет їхньої сили не в шкірі, не в кістках і не в крові, а в мундирі. Коли вони без мундира, то почуваються такими голими, неначе лишилися без шкіри. Бо мундир—то їхня справжня шкіра. Коли б знали народи Європи, яка дрябла, беззахисна й мертві нагота ховається під сіро-зеленою німецькою уніформою, то цих тевтонів не злякалася б навіть найслабша беззбройна нація. Тоді й найменший хлопчик одважився б стати проти цілого німецького батальйону. Досить їх побачити голими, щоб зрозуміти прихованій сенс їхнього національного життя, їхньої історії. Перед нами вони постали як боязкі, соромливі істоти, безживіні, мов мерці.

— Хайль Гітлер! — гаркнув генерал Дітель, простягши вперед руку.

— Хайль Гітлер! — відповіли голі люди, через силу підносячи руки з березовими віниками для пльоскання — священного ритуалу фінської лазні. Але навіть цей рух був млявий і безпорадний.

Один чоловік на нижніх нарах видався мені знайомим. На його спітнілому вилицюватому обличчі тъмяно поблискували безбарвні, мов у риби, короткозорі очі без окулярів. Він сидів, гордо задерши голову, час од часу відкидав її назад, і від кожного такого посмiku з очниць, з ніздрів, з вух били струмені поту, ніби голова в нього була повна води. Руки він тримав на колінах, немов покараний школляр.

Цей чоловічок неначе сходив водою на наших очах — так він потів, і я став побоюватися, що за кілька хвилин від нього залишиться сама тільки порожня поморщена шкіряна оболонка, бо, здавалось, навіть кості м'якли, перетворювались на драглі, а відтак на воду. Він нагадував морозиво, яке поклали в піч. Ледве встигнеш сказати «амінь» — і від нього на кам'яній підлозі застанеться лише калюжа поту.

Коли Дітель вигукнув «Хайль Гітлер!», чоловік підвівся на весь зріст, і я його впізнав. То був мій знайомий з ліфта — Гіммлер. Він стояв перед нами, плоскоступий, з кумедно задертими догори великими пальцями, звисивши куці рученята вздовж тулуба, і з його пучок струмочками дзурив піт. Щоб не посковзнутись і не впасти на слизькій підлозі, він, устаючи, повернувся боком і сперся на стіну, показавши нам опуклі сідниці, на яких залишились відбитки прожилкуватого дерева нар, схожі на татуювання. Врешті віднайшов рівновагу і, знов обернувшись до нас лицем, піdnіс руку й розтулив був рота, щоб сказати «Хайль Гітлер!», але захлинувся потом, що струменів по обличчю. Інші голяки сприйняли цей рух як сигнал до хльоскання й заходилися спершу шмагати віниками один одного, а тоді, ніби змовившись, кинулися до Гіммлера й ну стъобати його по плечах, спині та сідницях, дедалі дужче розпалюючись.

Віники залишали на м'якій плоті білі знаки, які одразу робились червоні й за мить зникали. Відбитки березового листя то появлялись на Гіммлеровій шкірі, то щезали. Голі люди піdnімали й опускали віники з лютою несамовитістю, надсадний віддих із свистом вихоплювався з їхніх розхилених уст. Спочатку Гіммлер пробував боронитися, затуляючи обличчя руками й сміючись, та це був роблений сміх, у ньому виразно чулися лютъ і страх. А далі, коли різки почали боляче впинатись йому в боки, він завертівся туди й сюди, захищаючи живота ліктями, звиваючись і витанцюючи на кінчиках пальців та заливаючись істеричним сміхом, ніби від лоскоту. Врешті, побачивши за нашими спинами прочинені двері, Гіммлер пробився крізь гурт і вискочив з лазні; рятуючись од голих людей, що гналися за ним, не перестаючи шмагати, він побіг до річки й стрибнув у воду.

— Панове,— мовив Дітль,— поки Гіммлер купається, запрошую всіх до себе перехилити по чарці.

Ми вийшли з лісу, перетнули луку і вступили за Дітлем до його дерев'яного будиночка. Мені здалося, що я опинився в гарненькому домі серед баварських лісів. У каміні потріскувало ялинове гілля, приємний смоляний дух сповнював тепле повітря. Ми знов почали пити, раз у раз гукаючи «Nuha!», коли Дітль і Менш подавали знак, підносячи келихи. І от, коли гості, стискаючи в руках хто пууко, а хто кінджал альпійського стрільця, стовпились круг Менша й де Фокси, що зображали кориду (Менш був биком, а де Фокса — тореадором), генерал Дітль зробив знак Federiko й мені йти за ним, і ми ввійшли до його кабінету.

В кутку під стіною стояло похідне ліжко. Долі лежала шкура північного вовка, а на ліжку — шкура білого ведмедя. Стіни були обвішані фотографіями гір. На столі біля вікна я побачив фото жінки з трьома дівчатками й хлопчиком. Вираз лица в неї був спокійний, лагідний. А з сусідньої кімнати долітали вибухи реготу, дики вигуки, ляпання рук, тупіт та різкий голос генерала Менша, від якого деренчали шибки й бряжчали олов'яні келихи на поличці над каміном.

— Нехай хлоп'ята трохи побавляться,— мовив Дітль, простягаючись на ліжку.

Він звів очі до вікна, і я побачив, що й у нього покірний, тужний погляд оленя, який нагадує погляд мерця. Біле сонце осявало скісним промінням дерева, бараки альпійських стрільців, вишикувані край лісу, та дерев'яні будиночки офіцерів. Від річки долинали голоси й сміх купальників. Якийсь птах кричить на сосні. Дітль заплющив очі, спить. Федеріко сидить на простому стільці, прикритому вовчою шкурою, і теж спить. Одну руку він поклав на груди, друга звисла додолу. Хлоп'яча рука, маленька, біла. Чудова річ — бути мертвим... Далеке гудіння мотора розтинає тишу над березовим лісом. У високому прозорому небі гуде літак — мов та бджола. А в сусідній кімнаті триває оргія, звідтичується дикий галас, дзенькіт розбитих чарок, несамовитий дитячий вереск. Я схиляюсь над Дітлем, конквістадором Нарвіка, героєм німецьких воєн, героєм німецького народу Він теж Зігфрід, герой і жертва, карути. Чудова річ — бути мертвим!

Із сусідньої кімнати чути різкий голос Менша й поважну мову де Фокси: вони сваряться. Я розчиняю двері, стаю на порозі. Менш стоїть перед де Фоксою, блідий, спітнілий. Обидва тримають келихи в руках, офіцери, що їх оточують, теж стискають у руках келихи.

Генерал Менш каже:

— Випиймо за народи, які борються за свободу Європи. Випиймо за Німеччину, за Італію, за Фінляндію, за Румунію, за Угорщину...

— ...за Хорватію, за Болгарію, за Словаччину,— підказують йому.

— ...за Хорватію, за Болгарію, за Словаччину... — повторює Менш.

— ...за Японію...

— ...за Японію... — повторює Менш.

— ...за Іспанію... — каже граф де Фокса, іспанський посланик у Фінляндії.

— Ні, за Іспанію ні! — кричить Менш.

Де Фокса повільно опускає келих. На його блідому чолі виступає рясний піт.

— ...за Іспанію... — повторює він.

— Nein, nein. Spanien nicht! ¹ — кричить Менш.

¹ Ні ві за Іспанію ві! (вім.)

— Солдати іспанської Голубої дивізії б'ються на ленінградському фронті пліч-о-пліч з німецькими солдатами,— каже де Фокса.

— Nein, nein. Spanien nicht! — репетує Менш.

Всі дивляться на де Фоксу, а той, блідий, гордий, стоїть перед генералом Меншем, міряючи його лютим поглядом.

— Якщо ви не хотите випити за Іспанію,— каже де Фокса,— то нас... мені на Німеччину.

— Nein! — кричить Менш. — Spanien nicht!

— Нас... на Німеччину! — гукає де Фокса, підіймаючи келих, і з переможним виглядом озирається на мене.

— Браво, де Фокса! — кажу я.— Твоє зверху!

— Хай живе Іспанія, нас... на Німеччину!

— Нас... на Німеччину!—хором повторюють усі, підіймаючи келихи.

Присутні починають обійматися, хтось падає додолу, генерал Менш лізе навкарачках по підлозі, намагаючись схопити пляшку, яка повільно котиться під стіл.

ЗІГФРІД І ЛОСОСЬ

— Крісла, обтягнені людською шкірсю? — недовірливо спитав Курт Франц.

— Так, крісла, обтягнені людською шкірою,— повторив я.

Всі засміялись.

— То, мабуть, дуже зручні крісла,— зауважив Георг Беандаш.

— Це дуже м'яка й тонка шкіра — майже прозора,— сказав я.

— В Парижі, — озвався Віктор Маурер, — я бачив книги в оправі з людської шкіри, але про стільці не чув.

— Такі стільці є в Італії,— сказав я,— в Пульї, в замку графів Конверсано. Деесь у середині сімнадцятого сторіччя був один такий граф у роді Конверсано, що наказував убивати своїх ворогів — священиків, дворян, бунтарів, розбійників,— а потім здирати з них шкіру й обтягувати нею крісла у великий залі свого замку. Там є одне, що його спинка обтягнена шкірою з грудей і живота черниці, де навіть видно соски. Вона аж лисніє від довгого вжитку.

— Вжитку? — перепитав Георг Беандаш.

— Ато ж... Подумайте, скільки всяких персон пересиділо на ньому протягом трьох століть. Тут навіть груди черниці залисніють.

— Той граф Конверсано, видно, був справжній кат,— сказав Віктор Маурер.

— А скільки стільців можна обтягти шкірою євреїв, що іх ви повбивали в цю війну? — мовив я.

— Мільйони,— відповів Георг Беандаш.

— Шкіра єврея ні на що не придатна,— сказав Курт Франц.

— Звісно, шкіра німця набагато краща,— відповів я.— З неї можна виготовляти чудові речі.

— Після війни, — озвався Курт Франц, — шкіра німця ітиме за безцінь.

Георг Беандаш засміявся. Він лежав на траві з накомарником на обличці, жував березовий листочок і час від часу піднімав накомарника, щоб сплюнути.

— Після війни? Якої війни? — сміючись, запитав він.

— А й справді, для нас війна скінчилася,— одказав Курт Франц.

Так, війна була від нас далеко. Ми існували поза війною, поза світом, часом і людством. Уже другий місяць я блукав по лісах Лапландії, по тундрі в районі Івало, по безлюдних, холодних кам'яних осипищах фіорду Петсамо на Північному Льодовитому океані, по червоних соснових та білих березових лісах на берегах озера Інарі, вже другий місяць я жив серед дивного плем'я — юних альпійських стрільців з Баварії та Тіролю, беззубих, лисих, з жовтими поморщеними лицями, з покірними й тужними очима оленів, з загадковим поглядом мерців. І я питав себе, що могло їх так змінити. Адже це були німці, такі самі німці, як ті, що їх я зустрічав під Бєлградом, Києвом, Смоленськом, Ленінградом. У них такі самі хрипкі, гавкучі голоси, такий же твердий лоб, такі самі важкі ручиська. Але в цих було щось дивне, щось чисте й невинне, чого я ще ніколи не бачив у німців. Якась невинна жорстокість, а чи жорстока невинність, притаманна тваринам і дітям. Про війну вони говорили, як про щось давноминуле й далеке, з презирством і гіркотою згадували насильства, голод, руйнацію та вбивства. Вони, здавалось, примирилися з суворою природою; самотнє життя в цих глухих лісах, відірваність од цивілізації, смертельна нудьга вічної зимової ночі, довгих місяців присмерку з рідкими спалахами північного сява, тортури нескінченного літнього дня, коли сонце ні на хвилину не ховається за обрій, — усе це по-звавляло їх властивої людям жорстокості. Вони перейняли тупу покірність лісових тварин, їхню безпорадність перед лицем смерті. В них і очі зробились такі, як в оленів, — темні, близкучі, глибокі, з загадковим виразом, який буває в мерців...

— Вже кілька днів, — мовив Георг Беандаш, — генерал фон Хойнерт не може заспокоїтись. Йому не вдається зловити лосося. Вся стратегія німецьких генералів безсила проти лососів.

— Німці — погані рибалки, — зауважив Курт Франц.

— Риба не любить німців, — кинув Віктор Маурер.

Лейтенант Георг Беандаш, ад'ютант кавалерійського генерала фон Хойнерта, — перший німець, якого я зустрів, прибувши до Інарі. До війни він був суддею в Берліні. Цей тридцятилітній чоловік, високий, широкоплечий, з важкою спідньою щелепою, ходив трохи зігнувшись, дивився якось скоса.

— Такий погляд не дуже-то личить судді, — казав він сам про себе.

Беандаш раз у раз плював з виразом глибокого презирства на похмурому темному, як вичинена шкіра, лиці. Саме цей колір обличчя і став приводом для нашої розмови про крісла графа Конверсано.

— Оця звичка плювати, — провадив далі Беандаш, — не зовсім личить ад'ютантові німецького кавалерійського генерала, та в мене є на те свої підстави.

Часом здавалося, що він плює на всіх німецьких генералів. А втім, то було тільки моє особисте враження, бо в розмовах він був обережний і виявляв повагу до Гітлера й усього генштабу. Та коли заходила річ про генерала фон Хойнерта й лапландських лососів, він ставав на бік лососів. Однак, як і всі німці, — судді й не судді, — слухався генералів. В тім-то й біда всіх лососів Європи, що навіть ті німці, які стоять на їхньому боці, слухаються генералів.

Прибувши до Інарі, я одразу пішов шукати ліжко. Я був страшенно стомлений і засинав на ходу. Але в Інарі ліжок дуже мало. Тут лише чотири чи п'ять дерев'яних будинків, а серед них стоїть крам-

ничка, власник якої пан Юго Нюкайнен привітав мене щирою усмішкою й заходився викладати переді мною свій найкращий крам: целулодіні гребінці, пуоко з держаками з оленячої кістки, пакуночки з сахарином, рукавиці з собачої шкури, мазь від комарів. Я сказав йому, що шукаю ліжко.

— Ліжко? Ліжко, щоб спати? — спитав Юго Нюкайнен.

— Звісно, щоб спати.

— І ви за цим прийшли до мене? Я ліжок не продаю. Колись у мене в крамниці було одне похідне ліжко, та я його продав три роки тому директорові банку в Рованіємі.

— А ви б не могли порадити когось, хто згодився б винайняти мені ліжко на кілька годин?

— Винайняти вам своє ліжко? Ви хочете сказати — відступив би вам свою чергу? Гм, гадаю, це важка справа. Німці позаймали всі наші ліжка, й ми по черзі спимо на отих кількох, що в нас залишилися. Спробуйте переговорити з панею Ір'я Пальмунен Хіманка. Може, в її готелі ще знайдеться вільне ліжко або їй пощастиТЬ умовити якогось німецького офіцера відступити вам своє на кілька годин. Ну, а поки надійде ваша черга, ви можете піти половити рибу. Я вам дешево продам усе потрібне для лову лосося.

— А у вашій річці багато лососів?

— Колись була сила-силенна, поки німці не почали будувати моста на Юутуанійокі. Теслярі зчиняли великий шум, а лососі цього не люблять. В Івало німці теж будують моста, і лососі покинули Івалойокі. Та хіба ж тільки це? Німці глушать рибу гранатами. Це ж справжнісінька бійня. Адже вони вбивають не тільки лососів, а й усяку іншу рибу. Думають, що лососі — це євреї. Та ми покладемо цьому край. Оце недавно я сказав генералові фон Хайнерту: «Якщо німці, замість воювати з росіянами, провадитимуть і далі війну з лососями, ми становимо на захист лососів».

— Так воно ж легше воювати з лососями, ніж з росіянами, — сказав я.

— Отут ви помиляєтесь, — заперечив Юго Нюкайнен. — Лососі дуже сміливі, і їх перемогти не так легко. На мою думку, німці, почавши війну проти лососів, допустились великої помилки. Настане день, коли німці почуватимуть страх навіть перед лососями. Такий кінець неминучий. І друга війна теж так скінчиться.

— І все ж лососі покинули ваші річки.

— Тільки не зі страху, — одказав Юго Нюкайнен з легкою досадою. — Лососі не бояться німців — вони їх зневажають. Німці — народ нечесний, а надто в стосунку до риби. Вони не знають навіть, що таке чесна гра. Винищують лососів гранатами! Для них риболовля — це не спорт, а бліцкріг. Лосось — найшляхетніша тварина в світі. Скоріше вмре, ніж порушить правила честі. Проти джентльмена він б'ється до останку і вмирає, як герой. Але не принижується до зустрічі з нечесним супротивником. Воліє піти на вигнання, аніж зганьбити себе двобоєм з ницим ворогом. Німці лютують, не знаходячи більше лососів у наших річках. І знаєте, куди емігрують лососі?

— До Норвегії?

— Ет, думаєте, в норвежців їм буде краще? Німці стоять і в Норвегії. Лососі емігрують повз Рибачий острів до Архангельська й Мурманська.

— До Росії?

— Так, до Росії, — відповів Юго Нюкайнен, і його бліде, типово фінське обличчя з випнутими вилицями розтріскалось на тисячі дрібнісіньких зморщок, неначе глина проти сонця. Я зрозумів, що то він усміхається. — Вони відпливають до Росії і, мабуть, якогось дня повернуться червоноголовими.

— Ви певні, що вони повернуться?

— Авжеж. І швидше, ніж можна сподіватись, — мовив Юго Нюкайнен і, притишивши голос, додав: — Можете повірити мені, пане, німці програють війну.

— О, — вигукнув я, — ви маєте на увазі, що німці програють цю війну?

— Я маю на увазі війну проти лососів, — відповів Юго Нюкайнен. — Тутешній люд — лапландці й фінни — природна річ, стоять на боці лососів. На березі річки вже знаходили вбитих німецьких солдатів. Мабуть, їх повбивали лососі, як ви гадаєте?

— Мабуть, — відповів я. — І я з радістю вітатиму, пане Юго Нюкайнен, перемогу лососів. Вони борються за ту саму справу, що й усе цивілізоване людство. Але мені все ж потрібне ліжко, щоб поспати.

— То ви дуже втомлений?

— Я падаю від утоми.

— Раджу вам звернутися до пані Ір'я Пальмунен Хіманка, — сказав Юго Нюкайнен.

— А це далеко звідси?

— Та з милю, не більше. Видно, вам доведеться звикнути спати з німецьким офіцером.

— В одному ліжку?

— Німці люблять спати в чужих ліжках. Якщо ви йому скажете, що те ліжко не ваше, то, може, він і посунеться трошки.

— Дякую, пане Юго Нюкайнен, *kitoksia paljon*!

— До побачення.

— До побачення.

Пані Ір'я Пальмунен Хіманка зустріла мене дуже привітно. Це була жінка літ тридцяти, зі стомленим і сумним лицем. Вона відразу сказала, що попросить лейтенанта Георга Беандаша, ад'ютанта генерала фон Хойнера, відступити мені одне з його двох ліжок.

— У скількох ліжках спить цей добродій? — спитав я.

— В його кімнаті стоїть двоє ліжок, — відповіла пані Ір'я Пальмунен Хіманка. — Сподіваюсь, він згодиться відступити одне. Тільки ж, знаєте, німці...

— Начхати мені на німців: я хочу спати.

— Мені теж на них начхати, — сказала пані Ір'я Пальмунен Хіманка. — Але німці...

— У німців ніколи не треба просити ласки. Той, хто просить у німця ласки, мусить бути готовий до того, що дістане відмову. Адже вся вищість нації панів полягає в тім, щоб казати «ні». Німців не треба ні просити, ні благати. Дозвольте мені самому залагодити цю справу, пані Ір'я Пальмунен Хіманка. Я теж із школи лососів.

Згаслі очі господині враз заблищали.

— Ой, який шляхетний народ італійці! — вигукнула вона. — Ви перший італієць, якого я зустрічаю на своїм віку, і я не знала. що

¹ Дуже вам вдячний (фінськ.)

італійці теж захищають лососів од німців. Хоч ви й німецькі союзники, а шляхетні люди.

— Італійці також з родини лососів, — мовив я. — Всі народи Європи — лососі.

— Що станеться з нами, — мовила пані Ір'я Пальмунен Хіманка, — якщо німці повибивають усіх лососів у наших річках або примусять їх емігрувати? В мирний час ми всі жили з аматорів риболовлі, вони їздили на літо до Лапландії, Англії, Канади, Північної Америки. Але ця війна...

— Повірте мені, пані Ір'я Пальмунен Хіманка, навіть ця війна скінчиться так само, як і інші, — лососі поб'ють німців.

— Якби ваші слова та дійшли до бога! — гукнула пані Ір'я Пальмунен Хіманка.

Тим часом ми піднялися на другий поверх. Готель в Інарі подібний до альпійського: двоповерхова дерев'яна споруда, до неї прибудовано невеличкий шинок, куди в неділю, після відправи в церкві, сходяться пастухи й рибалки поговорити про оленів, горілку та лососів; а потім вони вертаються до своїх хатин і наметів, розкиданих по нессяжних лісах Арктики. Пані Ір'я Пальмунен Хіманка спинилася перед якимись дверима й тихенько постукала.

— Негейп!¹ — озвався зсередини хрипкий голос.

— Краще я зайду сам, — сказав я. — Дозвольте це зробити мені, і ви побачите, що все буде гаразд.

Я штовхнув двері й увійшов. У невеличкій кімнаті, ушитій березовими дошками, стояло двоє ліжок. На тім, що од вікна, лежав Георг Беандаш із накомарником на лиці. Я навіть не сказав «добрий вечір», а мовчки кинув на вільне ліжко свій альпіністський мішок та дощовик. Лейтенант підвівся на лікті, оглянув мене від голови до ніг, — достату як суддя злочинця, — всміхнувся й вилася крізь зуби. Він, як я довідався згодом, був смертельно стомлений, бо провів цілий день, стоячи посеред крижаного потічка Ютуанійокі поряд з генералом фон Хайнертом, і хотів поспати ще за дві години.

— Гарного вам відпочинку, — сказав я йому.

— Удох в одній кімнаті відпочивати кепсько, — одказав Георг Беандаш.

— А ще гірше, коли втрьох, — мовив я, простягаючись на ліжку.

— Хотів би я знати, котра зараз година, — сказав лейтенант.

— Десята.

— Ранку чи вечора?

— Вечора.

— Чому б вам не погуляти трохи в лісі? — мовив Георг Беандаш. — Дайте мені спокійно поспати ще за дві години.

— Мені теж хочеться спати, а погуляти я можу й завтра вранці.

— Вранці чи ввечері — один біс. В Лапландії сонце світить і вночі, — сказав Георг Беандаш.

— Я більше люблю денне сонце.

— Ви теж приїхали ловити оті трикляті лососі? — спитав Георг Беандаш по короткій мовчанці.

— Лососі? А хіба в цій річці ще залишились лососі?

— Та заставсь один, але не дається, чортяка, в руки.

— Тільки один?

— Еге, — відповів Георг Беандаш, — але здоровецький, упертий і сміливий. Генерал фон Хайнерт попросив підкріplення з Рованієм. Сказав, що не виїде з Інарі, доки його не зловить.

— Підкріplення?

— Генерал завжди лишається генералом, — одказав Георг Беандаш, — навіть коли ловить лосося. Ось уже десять днів, як ми вистояємо по пояс у крижаній воді. Цієї ночі ми його мало не зловили. Він проплив повз нас, але не взяв принади. Генерал лютує: каже, що лосось глузує з нас.

— Схоже на те!

— Подумайте лише: глузувати з німецького генерала! — мовив Георг Беандаш. — Але завтра врешті прибуде підкріplення з Рованієм.

— Батальйон альпійських стрільців?

— Та ні, один тільки капітан стрільців, Карл Шпрінгеншмід, фахівець з ловлі альпійської форелі. Шпрінгеншмід родом із Зальцбурга. Ви, часом, не читали його книжки «Тіроль на Атлантичному океані»? Тіролець завжди лишається тірольцем, навіть на берегах Північного Льодовитого океану. І коли вже він мастак ловити форель, то, мабуть, зуміє піймати й лосося, як ви гадаєте?

— Лосось — це вам не форель, — відповів я, всміхнувшись.

— Хтозна. Капітан Шпрінгеншмід теж так каже, але генерал фон Хайнерт стоїть на своєму. Побачимо, хто з них має слухність.

— Як на мене, німецькому генералові не випадає просити підкріplення, щоб зловити якогось нікчемного лосося.

— Генерал завжди лишається генералом, — одказав Георг Беандаш, — навіть коли перед ним тільки один лосось. У всякому разі, капітан Шпрінгеншмід може дати якісь корисні поради. А генерал уже діятиме на свій розсуд. На добраніч.

— На добраніч.

Георг Беандаш лягає горілиць і заплющає очі, та нараз знову розплющає й сідає на ліжку. Питає, як мое ім'я та прізвище, коли й де я народився, якої національності, віровизнання й раси, — так ніби допитує підсудного. Потім витягає з-під подушки пляшку горілки й наливає дві чарки.

— Prosit!

— Prosit!

Він знов лягає горілиць і засинає із щасливою усмішкою. Сонце світить йому просто в лиці. Хмара комарів гуде в кімнаті. Я теж поридаю в сон.

Проспав я кілька годин, коли це мене розбудив звук кастаньєт. Беандаш міцно спав з накомарником на обличчі, розкинувшись, немов умираючий гладіатор на арені цирку. А з вікна долинав звук кастаньєт та ще шелест трави й листя. Здавалося, повз будинок під холодним промінням нічного сонця одна за одною йдуть іспанські танцівниці, клацаючи кастаньєтами, — одна рука на боці, друга зігнута над головою. Не було чути ні вигуків натовпу, ні вибухів хлопавок, ні вроочистої музики, тільки сухий, чимдалі дужчий звук кастаньєт.

Я схопився з ліжка й збудив свого сусіда. Георг Беандаш звівся на лікті, прислухався й, усміхнувшись, глянув на мене. Потім сказав своїм звичаєм, коротко й іронічно:

— То олені. Коли вони біжать, копитця над задніми ратицями стукають одне об одне, мов кастаньети, — й докинув: — Генерал фон

Хойнерт, прибувши сюди, першого вечора теж подумав, що це іспанські танцівниці. Довелось о другій годині ночі привести йому оленя просто під двері кімнати.

Беандаш плюнув на підлогу і з блаженним виглядом заснув.

Я визирнув у вікно. Табун з кількох сот оленів перебігав попід лісом до річки. В цих північних широтах вони чомусь нагадали мені середземноморський край, жаркий Південь, Андалузію з її оливковими гаями та пекучим сонцем. І я почув у чистому крижаному повітрі запах людського поту.

Нічне сонце кидало скісне проміння на розкидані по озеру островці, забарвлюючи їх у кривавий колір. Десять в Інарі заливисто гавкав пес. Небо було вкрите неначе риб'ячою лускою, що мінилася й мерехтіла в холодному сліпучому сяйві. Ми з Куртом Францом спускались до озера схилом порослого лісом пагорба. Між сотнею островців я нагледів Уконсаарі, що в поган уважався священим. На цьому островці, що формою нагадує вулкан, стародавні лапландці навесні й восени приносили в жертву своїм духам оленів та собак. Іще й досі тушеши люди почивають забобонний страх перед Уконсаарі й навідуються туди дуже рідко. Можливо, їх тягне на це місце підсвідома туга за давніми поганськими ритуалами.

Ми сіли перепочити під деревом і задивились на широке сріблісте озеро, по якому розіллялося студене полум'я нічного сонця. Війна була від нас далеко. Сюди не доходив отой прикий запах людини, людини спітнілої, голодної, пораненої чи то мертвової — запах, що повнів повітря великоstrадної Європи. Я чув довкола себе дух жиці, холодний і скупий дух північної природи, дух дерев, води, землі та лісових тварин. Курт Франц палив свою коротку норвезьку люльку, куплену в крамниці Юго Нюкайнена. Я крадькома поглядав на нього. Це був чоловік, як і всі інші, можливо, як і я. Від нього йшов запах лісової звірини. Запах білки, лисиці, оленя. Запах вовка. Так, саме той запах, що його вовк має влітку, коли сittість приглушує в ньому кровожерність, коли зелена трава, теплий вітер і вільна від криги вода, яка, перешіптуючись із лісом, тече до чистого озера, притлумлюють його жорстокість і дикість та гамують спрагу до крові. І вперше за три роки війни я почувся спокійно побіч німця. Бо від нього йшов запах сittого літнього вовка — запах німця, для якого війна скінчилася і який вже не прагне крові.

Ми спустилися з горба й вийшли з лісу поблизу Інарі. Попереду біліла огорожа з березових кілків.

— Ось оленяча Голгофа, — мовив Курт Франц. — Осінній забій оленів у лапландців — це щось на взір велиcodня. Олень — це лапландський Христос, — докинув мій супутник.

Ми зайшли всередину. В яскравім холоднім свіtlі перед моїми очима виріс небачений, дивовижний ліс: ліс із тисяч оленячих рогів, звалених більшими й меншими купами або розкиданих поодинці і схожих на кістяні кущі. Були між ними старі, вкриті легкою зеленаво-жовтою, з червоними цятками, пліснявою, і молоді, ніжні, ще не скостенілі. Були широкі й пласкі, правильно розгалужені, і довгі й вузькі, мов ножі. В одному кутку загороди здіймалася гора оленячих черепів з порожніми трикутними очницями в білій гладенькій лобовій кістці. Роги нагадували останки воїнів, що полягли на бойовищі. Та довкола не було видно жодних слідів битви, тут панував лад, спокій, глибока, вро-

чиста тиша. Над лукою повівав вітрець, і травинки тримали між непорушними кістяними деревами цього химерного лісу.

Щоосені табуни оленів, гнані інстинктом, перебігають величезні відстані, щоб добутись до оцих своїх лісових Голгоф, де на них, сидячи навпочіпки, чекають лапландські пастухи. Шапка чотирьох вітрів — *heljäntuuken laiki* — зсунута на потилицю, в маленькій руці — короткий блискучий пууко. У лапландців дуже маленькі й ніжні руки. Це найменші й найніжніші руки в світі. Пальці тонкі, вправні, на диво чутливі, їх можна порівняти з пінцетом годинникаря із Шо-де-Фона або амстердамського ювеліра. Олені слухняно підставляють шийну артерію під смертоносне лезо пууко і вмирають без крику, в німому розpacі. «Мов Христос», — каже Курт Франц. Трава в загороді густа, буйна, напоєна кров'ю. Але листя на деяких кущах та деревах ніби попалене вогнем — це, мабуть, жар, пломінь крові, що забарвлює їх у червоний колір і палить ізсередини.

— Ні, не може бути, щоб їх попалила кров, — каже Курт Франц. — Кров не палить.

— Я бачив, як одна крапля крові палила цілі міста, — зауважую я.

— Кров у мене викликає огиду, — мовить Курт Франц. — Це брудна річ. Бруднить усе, до чого торкнеться. Для мене немає нічого огиднішого за блювотину і кров.

Він погладив рукою чоло, над яким уже проглядала рожева лисина. Курт раз по раз виймав із беззубого рота свою норвезьку люлечку і, злегка нахилившись, люто плював на землю.

Коли ми йшли селом, дві старі лапландки, що примостилися на порозі якогось дому, стежили за нами примурженими очима, звільна повертаючи жовті поморщені обличчя. Вони сиділи навпочіпки, поклавши руки на коліна, і курили короткі гіпсові люльки. Накрапав дощик, якийсь великий птах літав над самими верхівками сосон, хрипко й однотонно кавкаючи.

Перед готелем генерал фон Хойнерт лаштувався в похід на лосся. Озув лапландські чобітки з оленячої шкури, що сягали йому до середини литок, обгорнувся широким накомарником, натяг аж по лікті рукавиці з собачої шкури й тепер, стоячи перед готелем, чекав, доки лапландець Пекка поскладає в мішки все потрібне. Генерал фон Хойнерт був у повній похідній формі: чоло закривала сталева каска, при поясі висів величезний маузер. Він спирається на довгу вудку, мов німецький ландскнехт на списа, й раз у раз звертався до капітана альпійських стрільців, що стояв побіч нього, — типового тірольця, маленького, кремезного, сивого, з рум'яним усміхненим лицем. За генералом, на певній відстані, виструнчився Георг Беандаш, теж загорнений у накомарник, що спадав йому майже до кісточок, в оленячих чоботах, собачих рукавицях і при повній зброї. Він кивнув мені, губи його беззвучно ворухнулись, і я здогадався, що лейтенант привітав мене якимсь вишуканим берлінським прокльоном.

— Цього разу, — сказав мені генерал фон Хойнерт, — перемога у мене в жмені.

— Вам не вельми щастило минулі дні, — зауважив я.

— І я так гадаю, — мовив генерал фон Хойнерт. — Та капітан Шпрінгеншмід іншої думки. Каже, це було з моєї вини: лососі дуже примхливі й уперті, а я не зважив на їхню вдачу. Це велика помилка. На щастя, капітан Шпрінгеншмід поінформував мене про вдачу форелі, й тепер...

— Форелі? — спитав я.

— Так, форелі. А хіба що? — спитав генерал. — Капітан Шпрінгеншмід — славний на весь Тіроль фахівець з лову форелі — запевняє, що тірольські форелі мають таку саму вдачу, як і лапландські лососі. Правда ж, капітане?

— Jawohl! — одказав капітан Шпрінгеншмід. І пояснив мені італійською мовою з м'яким тірольським акцентом: — Коли ловите форель, не слід хapatися. Треба бути терплячим. Терплячим, як чернець. Коли форель бачить, що рибалка має час і в нього стане терпцю, вона нервує, дратується і врешті робить якусь дурницю. Форель...

— Форель є форель, — одказав я. — А лососі?

— А лососі такі самі, як і форелі, — з усмішкою відповів капітан Шпрінгеншмід. Форель не дуже терпляча риба: їй набридає чекати, я вона кидається назустріч небезпеці. Хапає принаду, і тоді вона, вважайте, пропала. Рибалка обережно, помалу підтягає її до себе. Це вже діло немудре. Форель...

— Форель — це форель. А лосось?

— А лосось, — одказав капітан Шпрінгеншмід, — це не що інше, як велика форель. Незадовго до війни, біля Ландека в Тіролі...

— Здається, — мовив генерал фон Хойнерт, — мій лосось — найкращий екземпляр, що його будь-коли бачили в цих річках. Здоровена рибина і дуже смілива. Подумайте тільки: одного разу він мало не вдарив мене носом у коліна!

— Це зухвалий лосось, — зауважив я, — він заслуговує кари.

— Це клятий лосось, — озвався генерал фон Хойнерт. — Єдиний лосось, що залишився в Ютуаніокі. Мабуть, постановив собі силою прогнati мене з річки й зостатися володарем потоку. Побачимо, хто упертіший — німець чи лосось. — І засміявся, так широко розлявляючи рота, що довкола нього хвилями заходили згортки накомарника.

— Може, — мовив я, — його дратує ваш генеральський мундир? В такому разі вам слід одягтися в цивільне. Нечесно йти ловити лосося в генеральській формі.

— Що? Що ви сказали? — насупившись, запитав фон Хойнерт.

— Вашому лососеві, — одказав я, — видно, бракує почуття гумору. Капітан Шпрінгеншмід, можливо, порадить вам, як треба поводитися з лососем, котрому бракує почуття гумору.

— З форелями, — відповів капітан Шпрінгеншмід, — треба грati в упертість. Пан генерал повинен стояти посеред річки й удавати, що він зовсім не думає про форель. Форель треба обдурити.

— Цього разу він од мене не втече, — рішуче мовив генерал.

— Отак ви навчите лососів поважати німецьких генералів, — мовив я, сміючись.

— Ja, ja! — вигукнув генерал фон Хойнерт, та нараз знову насупивсь і з підозрою глянув на мене.

В цю мить на порозі готелю з'явилась пані Ір'я Пальмунен Хіманка, а за нею Пекка, який ніс тацю з пляшкою горілки та чарками. Він, усміхаючись, підійшов до генерала, наповнив чарки й подав спершу йому, а потім і всім нам.

— Prost! — вигукнув генерал фон Хойнерт, підіймаючи чарку.

— Prost! — хором повторили ми.

— Für Gott und Vaterland!¹ — сказав я.

¹ За Бога й батьківщину! (Ч/М.)

— Хайль Гітлер! — відповів генерал.

Тим часом надійшло з десяток альпійських стрільців, закутаних у просторі накомарники й озброєних автоматами, — ескорт, завданням якого було супроводити генерала до річки й потім, розсипавшись по обох берегах, захищати його під час риболовлі від можливого нападу російських або норвезьких партизанів.

— Рушаймо, — сказав генерал.

Ми йшли мовчкі, а попереду й позаду, витримуючи дистанцію, простиували солдати ескорту. Між листям шепотів невидимий дощик. З вершечка сосни закричав птах, між деревами з каштаньетним вистуком учвал промчав табун оленів. У холодному промінні нічного сонця ліс здавався срібним. Ми довго брели берегом річки по коліна в мокрій од дощу траві. Георг Беандаш крадькома позирав на мене з виглядом побитого пса. Генерал фон Хойнерт раз у раз мовчкі обертався до Беандаша й Шпрінгеншміда.

— Jawohl! — в один голос відповідали обидва офіцери, підносячи руки до касок. За годину ми врешті дістались до порогів.

Річка Ютуанайокі в цьому місці розливається широким плесом; з води тут і там стирчать великі гранітні скелі, які обмиває піниста, шумлива, але неглибока течія. Пекка й інші лапландці, що несли риболовну снасть та мішки з провіантам, спинилися під скелею, частина ескорту розсипалась уподовж річки, друга частина перейшла вбрід потік і зайняла позиції на тому боці, спину до річки. Генерал фон Хойнерт уважно оглянув свою вудку, перевірив котушку, кивнувши Беандашу й Шпрінгеншміду, сказав:

— Ходімо, — й забрів у воду в супроводі двох офіцерів.

Ми з Куртом Францом і Віктором Маурером зостались на березі й посідали під деревом.

Річка гомоніла високим, повним, співучим голосом, то переходячи на крик, то стиха буркочучи. Посеред потоку, по черево в студеній воді, стояв генерал, затиснувши в руці вудку, немов рушницю, й роздивлявся довкола з таким виглядом, ніби він стовбичить тут зовсім не для того, щоб зловити лосося. Беандаш і Шпрінгеншмід виструнчились обабіч дещо позаду. Пекка та інші лапландці сиділи кружка під скелею, пихкали люльками й мовчкі дивились на генерала.

Минуло зо дві години, коли це лосось зненацька атакував генерала фон Хойнерта. Довге вудлице смикнулося, зігнулось, напружилося, генерал заточився, ступив перед крок, два кроки, потім став мужньо відбивати несподівану атаку. Битва почалась. Лапландці, солдати ескорту на обох берегах річки, Курт Франц, Віктор Маурер і я затамували дух. Генерал раптом рушив широкими, важкими кроками за течією, раз у раз натикаючись на каміння й віддаючи потроху територію. Для німецького генерала ця тактика була не нова, тільки й того, що, ловлячи лосося, треба віддавати територію, посугаючись перед. Генерал часто зупинявся, закріплювався на так важко завойованих (краще сказати — утрачених) позиціях, чинив запеклий опір безперервним шаленим ривкам супротивника, а потім потроху, звільна, обережно крутячи сталеву ручку, починав намотувати нитку на котушку й підтягати до себе лосося. А той, у свою чергу, потроху піддавався й то виставляв із потоку блискучу сріблисто-червону спину, збиваючи хвостом високі пініяви фонтани води, то витикає довгу голову з роззявленим ротом та виряченими очима. І як тільки знаходив точку опертя між двома каменями, де міг стати впоперек, чи бистрину, під яку міг підставити хвоста,

то враз несамовито шарпався і тяг супротивника за водою. Цим наступальним діям лосося генерал фон Хойнерт протиставив свою тупу німецьку впертість, свою прусську пиху, своє себелюбство і переконання, що тут ідеться не тільки про його власний престиж, а й про честь мундира; в такі хвилини він озирався на Беандаша та Шпрінгеншміда і хріпко вигукував: «Achtung!», заглушаючи гомін річки. Та чим міг допомогти своєму генералові Георг Беандаш у двобої з таким лососем? Чим міг допомогти йому капітан Шпрінгеншмід у бою з такою рибою? З кожним новим кроком генерала Георгові Беандашу й капітанові Шпрінгеншміду нічого не лишалося, як ступати й собі крок слідом за ним. І отак, крок по кроку, генерал та два його офіцери пройшли майже милю за течією — іх тяг униз дужий і сміливий лосось.

Бій тривав з перемінним успіхом уже близько трьох годин, аж враз я помітив іронічні усмішки на жовтих поморщених лицах Пеккі й інших лапландців, які сиділи кружка з гіпсовими люльками в зубах. Тоді я глянув на генерала. Він стояв посеред річки, закутаний у просторий накомарник, у повному бойовому спорядженні — сталева каска на голові, величезний маузер при боці. Широкі лампаси його генеральських штанів червоніли в примарному свіtlі нічного сонця. Було видно, що йому вже не стає сили змагатися зі своїм завзятим супротивником. Генерал фон Хойнерт уже втратив звичайну самовпевненість; я це відчував, угадував з його нетерплячих рухів, лютого виду, з голосу, в якому, коли він кричав «Achtung!», виразно чулися досада й страх. Йому дуже не хотілося стати посміховиськом. Ось уже три години, як він воював з лососем, — це ж просто ганьба, щоб німецький генерал так довго не міг дати собі раду з якоюсь там рибою. Він боявся, щоб не сталося, бува, чогось гіршого. Коли б хоч він був сам, а то ж усе це діялося перед нашими очима, перед очима лапландців, перед очима солдатів ескорту, розставлених по берегах річки! І до того ж іще ото прецедент з Радянською Росією! Треба було покласти цьому край. Це принижувало його гідність, гідність німецького генерала, всіх німецьких генералів, усього німецького війська.

Генерал фон Хойнерт рвучко обернувся до Беандаша і прохрипів:
— Genug! Erschießt ihn!¹

— Jawohl! — озвався Беандаш і рушив уперед. Він ішов, за течією повільними, важкими кроками; наблизившись до лосося, що борсався в пінистій воді, тягнучи за собою генерала, лейтенант спинився, видобув із кобури пістолета й, нахилившись над сміливим лососем, упригнув двічі вистрелив йому в голову.

МУХИ

КРОВ

Вийшовши з римської тюрми Регіна целі², я відразу подався на вокзал і сів у поїзд. Це було 7 серпня 1943 року. Я тікав од війни, висипного тифу, голоду, тюрми — смердючої камери без повітря й світла, брудного матраца, кансьору, блощиць, вошей і парші. Хотілось додому, на Капрі, в мій самотній будиночок над морем.

¹ Годі! Розстріляйте його! (нім.)

² Регіна целі (лат.) — Небесла цариця. В'язниця в Римі на місці колишньої церкви.

Скінчилася врешті моя довга й жорстока чотирирічна подорож по Європі через війну, кров, голод, пожежі та руїни. Я був стомлений, розчарований, принижений. Італія — тюрма, вічна тюрма. Тюремники й люди в кайданах — ось вона, Італія. Маріо Аліката й Чезаріно Сфорца, мої товариши по камері, які вийшли зі мною на волю, теж подались додому.

Поїзд був напхом напханий утікачами, старими людьми, жінками, дітьми, попами, поліцаями, офіцерами, солдатами, дахи вагонів угиналися під солдатами — хто їхав зі зброєю, хто без зброї, хто у військовій формі, та сумний, хто напівголий, та веселий, — усі тікали навмання, самі не знаючи куди, співаючи й сміючись, неначе одуріли зі страху.

Всі тікали од війни, голоду, хвороб, руїн, насильства, смерті, всі тікали до війни, голоду, хвороб, руїн, насильства, смерті. Всі тікали од війни, німців, бомбардувань, злигоднів і страху в бік Неаполя, прямуючи до війни, німців, бомбардувань, злигоднів і страху. Всі тікали од відчаю програної війни, сподіваючись, що настане кінець голодові, кінець страхові, кінець війні, тікали навстріч новим злигодням.

Стояла страшена спека. Скупатись мені було ніде, і я їхав у такому вигляді, як вийшов з камери № 462 в четвертому крилі Регіна целі: у просмерділій блощицями одежі, з довгою бородою, скуйовдженним волоссям, пообламуваними нігтями.

В купе набилося чоловік тридцять, а може й сорок, їхали буквально один на одному. Губи нам пошерхли від спраги, обличчя почервоніли. Всі ми стояли навшпиньках, повитягавши вгору ший та хапаючи повітря широко відкритими ротами. Ми скидалися на повішених і, мов вішальники, гойдалися від кожного поштовху поїзда. А коли в небі чулося гудіння літака й татакання, поїзд враз спинявся, всі зіскакували на землю й тікали; ховалися по ровах та ямах уздовж залізничного насипу, чекаючи, поки літаки полетять геть. На кожній станції наш поїзд минав довжелезні німецькі ешелони зі зброєю та солдатами. Німці дивилися на нас своїми холодними сірими очима. Яка в цих очах утома, яке презирство, яка зненависть!

— Куди це вони їдуть? — питали один в одного мої супутники.

А мій сусіда поцікавився, чи я, бува, їду не з фронту.

— Який фронт? — озвався один солдат. — Нема більше фронту. Ні війни. Ні перемоги. Ні «Хай живе дуче!» Нічого нема. Який може бути фронт?

— Я вийшов з Регіна целі, — відповів я.

Солдат підозріливо глянув на мене.

— А що таке Регіна целі? — спитав він. — Монастир?

— Це тюрма, — відповів я.

— Яка тюрма? — спитав солдат. — Зараз уже більше немає тюрем. Ні поліції, ні тюремників, ані самої тюрми. Тепер вже в Італії тюрем немає. Нема тюрем — нема Італії. Нема нічого.

Всі почали сміятися, дивлячись на солдата. Це був роблений, злий, сумний, розпачливий сміх. Йому явно сміялись у вічі, і я теж сміявся.

— В Італії більше немає тюрем, — повторювали люди. — Немає більше тюрем. Ха-ха-ха.

В купе, в коридорі, по інших купе, по інших коридорах, по інших вагонах усі сміялись, сміявся цілий поїзд. І машиніст, і кочегар — увесь поїзд сміявся, від паровоза до останнього вагона, вистукуючи й виги-

наючись на рейках. І отак удавано сміючись, поїзд свиснув, стишив хід і врешті зупинився перед кутою руїн. Приїхали: Неаполь.

Пробиваючись крізь чорну хмару мушви, сонце лило своє палюче проміння на дахи й асфальт; купи руїн та розбиті палаці пашіли жаром, з-під ніг поодиноких перехожих здіймалася суха пилиюка. Спочатку мені здалося, що місто покинуте, безлюдне. Та згодом я почув приглушений, далекий гомін, який долинав з вуличок та дворів. Заглядаючи в підвали, у вузькі проходи між будинками, я впевнився, що Неаполь кишма кишить людьми: вони стояли, ходили, розмовляли, жваво жестикулюючи, сиділи гуртками на землі довкола поставленого на вогонь між двома каменями казанка, каструлі чи просто великої бляшанки, де кипіла вода; чоловіки, жінки, діти спали покотом долі на матрацах, матах, на чому трапиться, спали по дворах, між купами грузу, в холодку під загрозливо похиленими стінами або на вході до видовбаних у чорному туфі глибоких печер, що їх так багато в Неаполі. Чимало людей сиділо на порозі мовчки, з отим сумним виглядом, який буває в неаполітанця тільки тоді, коли він уже не знає, що робити далі, і жде невідь чого.

Отак місто, що спочатку здавалося тихим і порожнім, виявилося гомінким і людним, надобуло на моїх очах форми й змісту, завирувало життям, виповнилося шумом, рівним, безугавним шумом повноводної ріки.

Я спустився до порту довжелезною широкою і прямою вулицею. Близ здіймав з руїн хмари куряви, яка запорошувала очі, набивалася в рот і ніс. Сонце гатило своїм золотим молотом у тераси й фасади будинків, зганяючи гудючі рої черних мух. Зводячи очі вгору, я бачив розчинені вікна та балкони, а на балконах сиділи жінки і зачісувались, дивлячись на небо, мов у дзеркало. Звідкись долинали співучі голоси, і пісню підхоплювали тисячі уст, вона перелинала від людини до людини, од вікна до вікна, з вулиці на вулицю й верталась назад. Хлопчаки цілими ватагами ганяли туди й сюди, босі, в лахмітті, а меншенькі й зовсім голі. Мокрі, брудні, вони бігали, кричали, гравися, та добре придивившись, можна було помітити, що кожне вже старалося щось роздобути: хто ніс пучечок салати, хто грудку вугілля, хто бляшанку якоїсь бурди, хто оберемок дров. Інші гуртом, немов ті мурашки, що цуплять зернину, витягали з-під руїн якусь обгорілу балку, розтрощену шафу чи бочку. З-під куп каміння та тинку йшов густий трупний дух. Угодовані зелені мухи з золотавими крильми роїлись між руїнами. Врешті я побачив море.

Я так розчуливсь, аж заплакав. Ніщо — ні річка, ні рівнина, ні гора, ні дерево, ба навіть хмар, не дає такого уявлення про волю, як море. Навіть сама воля не дає такого уявлення про волю, як море. В тюрмі в'язень годинами, днями, місяцями, роками бачить перед собою стіни камери, завжди одні й ті самі стіни, білі, гладенькі; йому ввижається море, але він не може уявити його собі голубим, а тільки білим, гладеньким, без хвиль, без штурмів, — жалюгідне море, освітлене блідим променем, що просочується крізь загратоване віконце. Ото його море, ото його воля: море — біле, гладеньке, воля — жалюгідна, обмежена.

Але зараз переді мною було справжнє море, тепле, ласкаве, вільне голубе море Неаполя, закучерялене дрібними хвильками, які з лагідним плюскотом котились одна за одною під подувом легкого вітерця, пропахлого сіллю та розмарином. Переді мною було море,

була воля, і я плакав, дивлячись на нього зоддалеки, з крутій вулиці, яка, перетинаючи великий майдан, спускалась до берега, але не осмілювався наблизитись, не одважувався навіть простягти руку, боячись, що воно щезне, зникне за обрієм, коли до нього наблизиться моя порепана брудна рука з обламаними нігтями.

Отак я плакав посеред вулиці, дивлячись на море здалеку, і не чув бджолиного гудіння високо й далеко в небесній блакиті, не помічав людей, які тікали до печер, видовбаних у підніжжі гори, аж поки якийсь хлопчак торкнув мене за руку і стиха мовив:

— Синьйоре, летять.

І в ту ж мить я опинився серед юрби людей, що з криком бігли вниз широкою стрімкою вулицею, в кінці якої хвилювалось море. Я не встигав розглянутись, де ми, і, тільки побачивши церкву з колонадою, впізнав вулицю св. Лючії. Люди заходили в широкі ворота й зникали у великій печері. Я пішов за ними...

Принци, аристократи, багатії, буржуї — всі можновладці повтікали з Неаполя, в місті зосталася сама голота, незліченні бідарі, неосяжний, недосліджений, загадковий «Неаполітанський континент».

Я переночував в одного приятеля й уранці з брівки Піццофалько не побачив невеличкий пароплав біля мосту Санта Лючія. Серце мені закалатало, і я подався через гору до порту.

Та щойно я перейшов Монте ді Діо й вибрався з лабіринту Паллонетто, як почув довкола себе слово, котре вимовляли вкрадливим шепотом з якимсь дивним, загадковим притиском. Воно долинало з вікон, з балконів, вилітало з чорних печер, з брудних підваль, з дворів і вуличок.

У першу хвилину це слово видалось мені новим, незнаним, ніби я його зроду не чув чи, може, давно забув. І я спершу не зрозумів, не зміг осягнути його змісту: для мене, вчорашнього в'язня, що повертається з чотирирічної подорожі через війну, насильство, голод, спалені села й зруйновані міста, воно було незрозуміле, незбагненне, бриніло в моїх вухах, мов іноземне.

Нараз я почув його знову — воно випурхнуло з дверей одного підвалу, ясне, прозоре, чистеньке, мов вимита до блиску шибка. Я заглянув досередини. Там була одна-однісінка вбога кімнатка, майже всю її займали велике залізне ліжко та комод, на якому яугледів скляний ковпак, що ним звичайно накривають воскові фігурки святих. У кутку на плиті парувала кастроуля. Над нею схилилася стара жінка, затиснувши в руках поділ спідниці, ніби збиралась роздувати жар. Вона стояла нерухомо і слухала, повернувши лицьо до дверей. На ліжку, застеленому червоним шовковим покривалом, лежав кіт, а в колисці перед комодом спало немовля. Біля порога уклякли дві молодиці, побожно склавши долоні і звівши очі до неба, — вони палко молились. Між ліжком і стіною сидів старезний дід, загорнувшись у подерту зелену шаль з червоними й жовтими квітками. Бліде лицьо, міцно стиснені вуста, широко розплющені очі, права рука зі складеними, мов для заклинання, пальцями звисла уздовж тулуба — достатоту статуя на етрусському саркофазі.

Старий пильно дивився на мене. І раптом розтулив беззубого рота й виразно мовив:

— Кров!

Я позадкував, здивований, переляканий. Досі це слово викликало в мене огиду. Протягом чотирьох років жахливе, жорстоке, відворотне німецьке «Blut»¹ било мені в вуха, мов булькання води в трубі: «Blut! Blut! Blut!» Навіть італійською мовою слово «кров» спершу викликало в мене страх і огиду, від нього мене нудило. І ось воно зазвучало по-новому. В устах цього старезного діда воно бриніло лагідно й приємно. Та це слово, здавалось, налякало стару й обох молодиць, бо вони зненацька схопились на рівні ноги і з криком: «Кров! Кров!» вискочили з дверей; повагом пройшли вуличкою кілька кроків, а потім чимдуж припустили за натовпом, що біг у бік церкви, гукаючи: «Кров! Кров!»

Я і собі рушив за цим галасливим натовпом. Перейшовши міст через К'яну, ми дісталися до Санта Терезелла дельї Спаньйолі. З усіх вуличок, що, мов струмки, збігають з високої гори до Толедо, плавом пливли люди. На лицах у всіх вимальовувались тривога, розpac і любов. З іншого боку на Толедо висипав ще один натовп. Зчинився страшний гамір, в якому я міг розібрati тільки одне:

— Кров! Кров! Кров!

Уперше по чотирьох роках війни, по моїй тяжкій подорожі через війну, голод, зруйновані міста я почув, що слово «кров» вимовляли зі святою шанобою. По всій Європі — в Сербії, Хорватії, Румунії, Польщі, Росії, Фінляндії — в цім слові чулися зненависть, страх, презирство, жорстоке, варварське задоволення. Це завжди сповняло мене жахом і огидою. Слово «кров» стало для мене страшнішим за саму кров.

І от у Неаполі, саме в Неаполі, найбільш нещасливім, голоднім, приниженим, занехаянім, катованім місті Італії я почув це слово, мовлене з побожним страхом, зі святою шанобою, з глибоким милосердям, отим чистим, лагідним, невинним голосом, яким неаполітанці вимовляють слова: «мама, дитина, небо, мадонна, хліб, Ісус»; почув його з уст оцих людей — голодних, зраджених, забутих, що за життя не мають даху над головою, а по смерті — могили. Крик «Кров! Кров!» злітав до неба з беззубих ротів, із блідих висхлих уст, як захлипання, як молитва, як боже ім'я. Століття голоду, рабства, варварства в тозі, в короні, в сутані, століття злигоднів, гніву, розбещеності та ганьби не спроможні були вбити в цьому нещасному й благородному народові святої шані до крові. З криком, плачем, здіймаючи руки до неба, натовп біг до собору — волав до крові, оплакував загублену кров, марно пролиту кров, напоєну кров'ю землю, закривалене лахміття, дорогоцінну кров людини, змішану з дорожнім пилом, згустки крові на тюремних стінах. І коли забриніло це слово, мене огорнув спокій, у серці прокинулась надія, передчуття миру. Нарешті дійшла кінця моя довга подорож, це слово воїстину було для мене гаванню, кінцевою станцією, набережною, чи то пероном, за яким починалась земля людей, батьківщина цивілізації.

Небо було чисте, зелене море на обрії видавалось неосяжною лукою. Сонячний мед лився на фасади будинків, обвішаних, мов прaporами, випраною білизною. А над карнизами, над зубчастими дірами од бомб у мурах, над відкритими ранами у боках палаців стелилася ніжна небесна блакить. Вітер доносила запах моря, завжди юний плес-

¹ Кров (нім.).

кіт хвиль об каміння й тужне кигикання чайок. Небо ринуло голубою рікою на це зруйноване місто, повне непохованих мерців, на єдине в Європі місто, де кров людська ще вважалася святою, на цей добрий і благочестивий народ, який виявляв до крові людської пошану і любов, на народ, для якого слово «кров» було символом надії і порятунку.

Діставшись до собору, натовп попадав навколішки, волаючи, щоб відчинили браму, і од крику «Кров! Кров!», перейнятого священним гнівом, аж задвигтили стіни будинків.

Я спитав у свого сусіди, що сталося. Виявляється, по місту пішла чутка, що від бомби, яка влучила в собор, завалився склеп і розбилися дві пляшечки з чудодійною кров'ю святого Януарія. Не знати, хто пустив цю чутку, але вона миттю облетіла місто, долинула в най дальші вулички та найглибші печери. Неначе досі, за чотири роки війни, не було пролито жодної краплини крові. Неначе в Європі, де полягли мільйони людей, жодна краплина крові не впала на землю. Та коли розійшлася чутка, що дві неоціненні пляшечки розбились, що оті грудочки загуслої крові пропали, враз здалося, ніби весь світ залито кров'ю, ніби всі вени людства поперерізувано, аби заспокоїти спрагу ненаситної землі. Врешті на сходи вийшов священик, підняв угору руки, щоб угамувати натовп, і оголосив, що кров ціла.

— Кров! Кров! Кров!

Укляклив народ плакав, але вже з радості, сльози котилися по виснажених од голоду усміхнених обличчях, і серце кожного повнилось новою надією: що віднині не проллється жодна краплина крові.

Щоб зійти до порту, я звернув у вуличку за П'яцца Франчезе, захаращену великими купами руїн. Сморід від непохованих трупів отруював повітря. Рої чорних та зелених мух з гучним дзижчанням носились між стінами. Над портом здіймалася густа хмара диму. Мене мутила спрага, губи пошерхли. Водогін не діяв, у всьому місті годі було знайти бодай краплю води. Я повернув біля Дуе Леоні й пішов назад — у бік пам'ятника Меркаданте. На бруку лежала мертвa дитина, ніби спала. Круг її чола ореолом літали мухи. Я попрямував по Via Медіна. Далі, за статую Меркаданте, горів будинок. Хлопчаки, граючись, бігали наввипередки, пронизливо кричали. Переді мною з гудінням здіймалися рої мух, сідали мені на вкрите потом і курявою лицe, лізли в очі й рота. А від руїн ішов жахливий сморід, якого не міг перебити навіть запах моря. У глибині вулиці Via Медіна я побачив невеличкий бар, біgom кинувся туди, спинився, засапаний, на порозі.

Біля мармурового шинквасу було порожньо. Коло залізного столика сидів гладкий чоловічок у бавовняній тенісці, розстебнутій на волохатих спіtnілих грудях. Чоловічок обвіювався складеною вдвое газетою й раз у раз витирав чоло брудним носовиком. А в повітрі літала хмара мушви. Тисячі мух сиділи на стелі, стінах і поколеному дзеркалі. На стіні за шинквасом висіли портрети п'ємонтського короля, королеви, принца й принцеси, теж чорні від мух.

— У вас можна попросити склянку води? — спитав я.

Чоловічок глянув на мене й перепитав, обвіюючись газетою:

— Склянку води?

— Так. Я страшенно хочу пити.

— То ви хочете пити й просите склянку води?

— Атож, — відповів я, — склянку води. Пити хочеться, аж пече всередині.

— Гай-гай, склянку води! — одказав чоловічок, зводячи брови. — Хіба ви не знаєте, яка це дорога річ? У цілому Неаполі не знайдеться й краплі води. Спершу ми вмремо з голоду, потім від спраги, а коли ще будемо живі, то вмремо зі страху. Таке скажете: склянку води!

— Гаразд, — мовив я, сідаючи до іншого столика. — Я зачекаю, поки скінчиться війна, щоб напитись води.

— Що ж, треба потерпіти, — сказав чоловічок. — От бачите, я не виїхав із Неаполя. Уже три роки, як я чекаю кінця війни. Коли падають бомби, я заплющую очі. І не виїду звідси, хоч би на мене валились будинки. Треба потерпіти. Побачимо, хто має більше терпіння — війна чи Неаполь. То ви направду хочете пити? Сягніть рукою під шинквас, там є пляшка — в ній ще зосталося трохи води. А склянки онде.

Подякувавши, я витяг з-під шинквасу пляшку. В ній було трохи води. На поличці стояли склянки, але всі брудні. Я почав пити нахильці, обганяючись від мух вільною рукою.

— Кляті мухи! — сказав я.

— Еге ж, — притакнув чоловічок, обвіюючись газетою. — Кляті мухи!

— Чому ви, неаполітанці, не боретесь з мухами? У нас в Північній Італії — в Мілані, в Туріні, у Флоренції, ба навіть у Римі — магістрати організували боротьбу з мухами. По наших містах не знайдете тепер жодної мухи.

— Що — в Мілані немає жодної мухи?

— Ані однісінької. Ми їх винищили геть усіх. І це добре з погляду гігієни. Немає хвороб, ніякої зарази.

— І ми в Неаполі колись боролися з мухами, оголосили ім справжню війну. Уже три роки, як воюємо з мухами.

— То чого ж і досі в Неаполі стільки мух?

— Виходить, синьйоре, — перемогли мухи!

Від автора.

Рукопис книжки «Капут» має свою історію; мабуть, жодна передмова так не пасувала б до цього твору, як таємна історія його рукопису.

Я почав писати цю книжку влітку 1941 року, на початку війни, розв'язаної Німеччиною проти Росії, у селі Піщанці на Україні, в хаті селянина Романа Сушеного (в оригіналі — Роман Сушена. — Ред.). Щоранку я сідав у садочку під акацією і працював, а Сушений сидів на землі біля сажа й мантачив носу або різав свиням буряки й ріпу. Наш садок сусідив із сільською радою, яку тепер займала есесівська команда. Коли якийсь есесівець підходив до плоту, Сушений махикав, щоб попередити мене.

Хата була невеличка, чиста, з солом'яною стріхою і глинобитними стінами, з призьбою, обмазаною кізяком. Радіо, патефон та бібліотечна з повними збірками творів Пушкіна і Гоголя — оце і все її багатство. Була то хата колишнього мужика, якого три п'ятирічки й колгосп визволили з неволі, нужди, неуцтва і бруду. Син Романа Сушеного, комуніст, працював механіком у піщанському колгоспі імені Ворошилова.

Він подався зі своїм транспортом за Радянською Армією. В цьому колгоспі раніше робила і його дружина — молода, тонка, мовчазна жінка; щовечора, поправившись на городі і в садочку, вона читала під деревом Пушкінового «Евгенія Онегіна», випущеноого Харківським державним видавництвом до сотої річниці смерті великого поета.

Вирушаючи на фронт, що був від Піщанок за два кілометри, я дівірив рукопис своєму приятелеві Романові Сушеному. Він заховав його в стіні сажа. Коли після великого скандалу, викликаного моїми воєнними репортажами в газеті «Норр'єре делла Сера», гестапо арештувало мене і виславало з українського фронту, невістка Романа Сушеного зашила рукопис у підкладку моєго мундира. Я буду завжди вдячний селянинові Романові Сушеному та його молодій невістці за те, що вони допомогли мені врятувати рукопис від гестапо.

Я писав далі, й перебуваючи в Польщі і на фронті під Смоленськом, у січні й лютому 1942 року. Ідучи з Польщі до Фінляндії, я віз із собою рукопис, захищений у підкладці кохуха. Докінчив книжку — окрім

останнього розділу — у Фінляндії. Восени 1942 мені довелося повернутися до Італії для відпочинку після серйозної хвороби, яку я підхопив на фронті в Лапландії. На Темпельгофському аеродромі в Берліні гестапо перевірило всіх пасажирів нашого літака. На щастя, я не мав при собі жодної сторінки рукопису «Капут». Перед від'їздом з Фінляндії я поділив рукопис на три частини і віддав їх трьом своїм приятелям: іспанському посланникові в Хельсінкі графу Августу де Фонса, який повертається до Мадріда в міністерство закордонних справ, секретареві румунського посольства в Хельсінкі князеві Діну Кантеміру, котрий їхав на нове місце роботи в Лісабон, і прес-аташе при румунському посольстві в столиці Фінляндії Тіту Міхалеску, який від'їжджав до Бухареста. Після довгих мандрів зрештою всі три частини дісталися до Італії, і я склав їх у гайку, що оточує мій дім на Капрі. Мої друзі де Фонса, Кантемір та Міхалеску, звичайно, знають, яку палку вдячність я до них почую.

Маю надію, що одного дня я повернуся до Берліна, щоб подякувати і своїм німецьким приятелям — я не смію відкривати їхніх імен, — які ховали у своєму домі, наражаючись на чималу небезпеку, розділи книжки «Капут», написані в столиці Німеччини.

У липні 1943 року я був у Фінляндії. Довідавшись про падіння Муссоліні, я одразу ж повернувся до Італії, ховаючи рукопис останніх розділів у подвійній підошві своїх чобіт. 31 липня, через два дні після приїзду до Рима, мене арештували: я публічно заявив, що Італії загрожує німецький путч, і звинуватив Бадольо в тому, що він не вживає ніяких заходів, щоб протистояти цій небезпеці.

Так мене запроторили до в'язниці Регінацелі; я навіть не мав часу перевезтися. В еті роки я був частим гостем цієї в'язниці. Рукопис останніх розділів моєї книжки вибрався з в'язниці — так само як я — лише завдяки швидкому втручанню тодішнього міністра народної культури Ронка,

згодом повноважного посла в Анкарі, генерала Кастеллано, того, що вів переговори з союзниками про умови перемир'я, міністра П'етромаркія, радника Руллі, в той час директора закордонного прес-відділу.

Тільки-но опинившись на волі, я вийшов з Рима й вирушив на Капрі, де й чекав висадки союзників. На Капрі в жовтні 1943 року я закінчив останній розділ книжки.

«Капут» — це твір страшенно жорсткий і веселий...

Головний герой ІІ Капут, веселе й жорстке чудовисько. Жодне інше слово, крім цього твердого й майже містичного німецького виразу «*kaput*» — дослівно: те, що розбите, розтрощене, пропаще, — не могло б краще передати, чим є ми всі, чим є тепер Європа: купою трісок. А проте я заявляю, що волюю цю Європу, яка є капут, ніж Європу вчорашино, таку, яка вона була двадцять три роки тому. Про мене ліпше все відбудувати, аніж приймати це все як незмінну спадщину.

Тепер сподіваймося, що нові часи будуть справді нові і вже не відмірятимуть так скупо повагу й свободу письменникам. Бо Італійській літературі однаково потрібна як повага, так і свобода. Я кажу «сподіваймося» не тому, що не вірю в свободу та ІІ благотворний вплив (дозволю собі нагадати, що я один із тих, хто оплатив в'язницею та засланням на острів Ліпарі свою духовну свободу і свій внесок у битву за свободу), а все ж я знаю — та й кожен це знає — яка тяжка людська доля в Італії і в немалій частині Європи, яка небезпечна доля в письменника.

Хай же будуть нові часи епохою свободи й поваги для всіх: і для письменників. Ботільки свобода й повага до культури зможуть уберегти Італію та Європу від тих жорстоких днів, про які говорить Монтеск'є в творі «Про дух законів» (розділ XXIII): «І от у ті міфічні часи, після поводей і потопів, вийшли на землю озброєні люди й винищили одне одного».